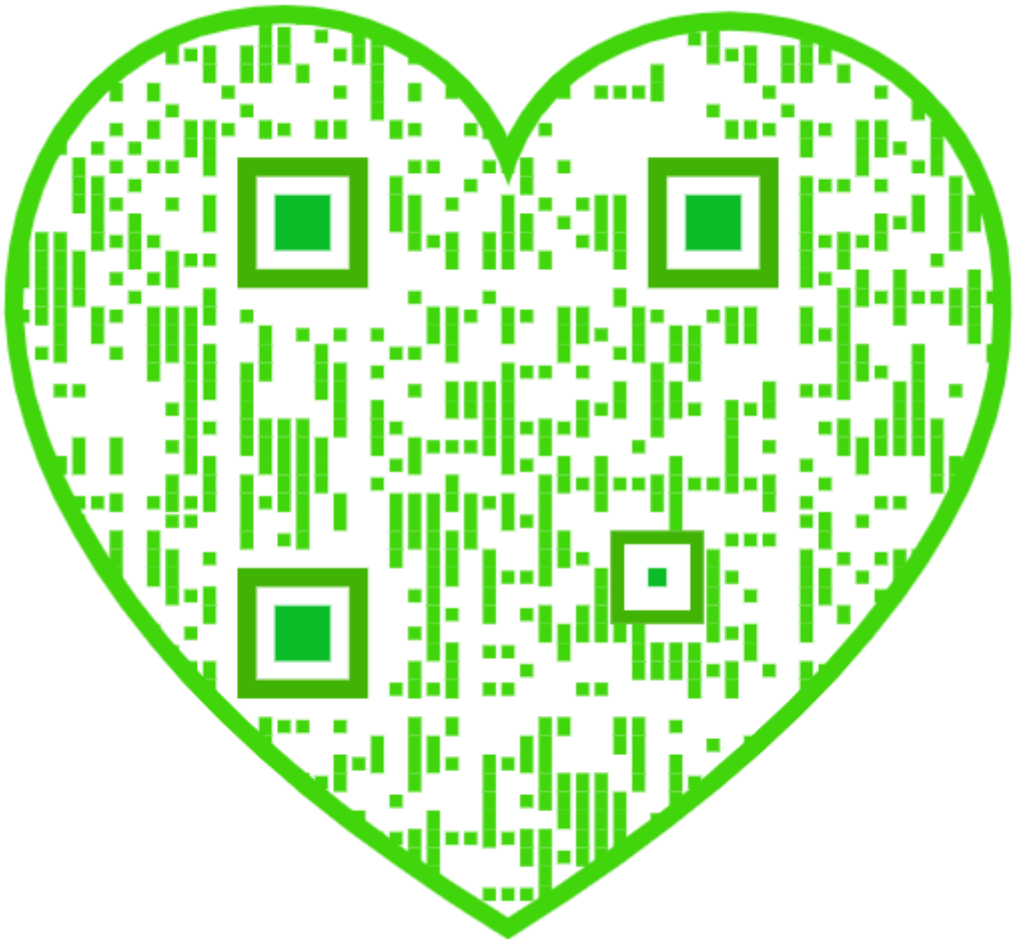

DE ACHTTIENDE DYNASTIE VAN OUD-EGYPTE

DE ACHTTIENDE DYNASTIE VAN OUD-EGYPTE

(1580–1350 v. C.)

WIER PHARAO'S HUN LAND TOT EEN WERELDRIJK
EN THEBE TOT EEN WERELDSTAD MAAKTEN

DOOR

J. L. PIERSON

1936
AMSTERDAM
VAN HOLKEMA & WARENDORF N.V.

Man befindet sich in einer Selbsttäuschung, wenn man meint das einfachste historische Factum ohne eine Zutat von Speculation konstatieren zu können, es ist blosz einem glücklichen Instinkte zu verdanken, wenn das Richtige getroffen wird.

HERMANN PAUL

INLEIDING

Belangstelling in het oude Egypte is volkomen begrijpelijk.

Als kinderen luisterden wij gaarne naar het mooie verhaal in het Oude Testament, van dien jongen Israëliet, die uit zijn kerker werd gehaald om den droom van Pharao van de zeven vette koeien, die door zeven magere werden opgegeten, te verklaren.

Toen Jozef uitgelegd had, dat deze droom beteekende de raad om in jaren van overvloed een reserve te maken voor jaren van misoogst, was Pharao daarmede zoo ingenomen, dat hij uitriep: „Zouden wij wel éénen man vinden als dezen, in denwelken Gods geest is?", den ring van zijn hand nam, hem aan Jozefs hand deed en hem over gansch Egypteland stelde (Gen. 41 : 38–43).

Door dit verhaal hoorden wij voor het eerst van Egypte, waarbij ons uitgelegd werd zijne afhankelijkheid van de overstroomingen van den Nijl.

Toen wij ouder werden, zagen wij afbeeldingen van het vele, dat nog over is van die oude beschaving en waren wij van bewondering vervuld voor een volk, dat drie duizend jaar vóór Christus reeds op zulk een hoogen trap van beschaving stond, dat het die indrukwekkende tempels en pyramiden kon bouwen, van welke laatste, die van Cheops, volgens Herodotus aan 100.000 arbeiders gedurende 20 jaar werk verschafte.

Wie doordringt in de geschiedenis en de kunst van het oude Egypte, wordt geboeid door de figuren der groote Pharao's en getroffen door het elementaire karakter eener kunst, die ons modern kunstgevoel soms nader schijnt te staan dan het absolute ideaal der Grieken.

Het is geen wonder, dat deze, toen zij voor het eerst, in de 7e eeuw v. C., naar Egypte kwamen, verbaasd waren daar te vinden een oude cultuur en gewoonten, die in ieder opzicht van de hunne verschilden — zelfs de Nijl liep, in plaats van, zooals hun rivieren, van het noorden naar het zuiden, juist in omgekeerde richting!

Doch eerst in 1799, toen, tijdens de expeditie van Napoleon, de steen van Rosette werd gevonden, waarop dezelfde tekst in hiëroglyphisch, demotisch en Grieksch schrift voorkwam, bestond voor het eerst gegronde hoop op de ontcijfering der hiëroglyphen, waarvan in 1822 de Franschman Champollion een alphabet samenstelde. Sedert is men er in geslaagd door gegevens uit de Grieksche bronnen en door de ontcijfering van een groot aantal inschriften op graven, tempels, stèles en papyrusrollen de geschiedenis van oud-Egypte langzamerhand op te bouwen.

Men heeft daardoor vier groote tijdperken van bloei kunnen vaststellen:

1e de oudste tijd
1e en 2e Dynastie 3200—2800

2e het Oude Rijk
3e—6e Dynastie 2800—2300

3e het Midden Rijk
11e en 12e Dynastie 2100–1788
4e het Nieuwe Rijk
18e en 19e Dynastie 1580–1205.

Gedurende deze vier tijdperken heeft het land tijden van grooten bloei en welvaart gekend. Een wereldrijk werd Egypte eerst door de veroveringen der Pharao's van de 18e Dynastie met Thebe als metropolis.
Op de 19e Dynastie volgde van 1205–663 een tijd van verval, priesterregeering en overheersching door Libysche, Nubische en Assyrische vorsten, waarna onder de Saitische Dynastie 663–525, wier Pharao's ook herhaaldelijk in het Oude Testament voorkomen, een krachtige opleving, die een renaissance van de cultuur van het Oude Egypte kan genoemd worden, plaats had. Daarop volgde de verovering van het land door de Perzen onder Cambyses en kwam voor goed een einde aan het zelfstandig bestaan van Oud-Egypte.
Dit heeft dus drie bloeiperioden gekend onder de Pharao's van de 1e–6e, de 11e en 12e en de 18e en 19e Dynastie, tezamen ongeveer 1600 jaar.
Tusschen deze vallen de tijden van verval, die ongeveer 1000 jaar omvatten.
Zij worden veroorzaakt door:

1e de reactie, die altijd intreedt na tijden van voorspoed,
2e de verslapping, die altijd het gevolg is van een te weelderig leven,

3e de verkwisting, die altijd het gevolg is van te groote welvaart,
4e de uitputting, die altijd het gevolg is van het voeren van groote oorlogen,
5e de invasie van vreemde volksstammen,
6e den noodlottigen invloed eener machtige priesterkaste.

In de volgende bladzijden bepaal ik mij tot de 18e Dynastie, 1580–1350 v. C., die in menig opzicht het hoogtepunt beteekent der ontwikkeling van Oud-Egypte op cultureel, maatschappelijk en politiek gebied.
Zij begon met de bevrijding van de Aziatische overheersching, waaronder Egypte meer dan een eeuw had geleden. Daarna werden de rollen omgekeerd en veroverde Egypte, voornamelijk door de veldtochten van Thothmes III, Palestina, Syrië en Phoenicië, welke landen schatplichtig werden.
Er ontstond nu een levendig handelsverkeer en een uitwisseling van materieele en geestelijke goederen, die van groote cultuur-historische beteekenis is gebleken. Egypte was een wereldrijk geworden doch zag zijn Aziatische bezittingen voor een groot deel verloren gaan onder de regeering van een der laatste Pharao's der 18e Dynastie, Amenhotep IV (Ichnaton), die in godsdienstige vraagstukken, met name in de vervanging van het Egyptische veelgodendom door de vereering van één God, meer belang stelde dan in het behoud der Aziatische provinciën van zijn Rijk!

Mijn studie, die aan de hier volgende werken is ontleend, heeft ten doel te trachten mijn lectuur vruchtdragend te maken voor hen, die wel belang in dit onderwerp stellen, doch geen tijd of gelegenheid hebben om zich er in te verdiepen.

Ik citeer deze geschriften over oud-Egypte ook omdat ik uit ondervinding weet welk een aangename en leerzame afwisseling zij beteekenen tusschen andere lectuur.

Herodotus, Boek II zijner Geschiedenis, waarin hij voornamelijk Egypte behandelt, dat hij omstreeks 460 v. Chr. bezocht.

Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, dl. II, 2e druk.

G. Maspero, Struggle of the nations, Egypt, Syria and Assyria.

Flinders Petrie, A history of Egypt.

James Henry Breasted, A history of Egypt.

Prof. Dr. H. Th. Obbink, Op bijbelschen bodem, Egypte, Palestina, Syrië.

James Baikie, A history of Egypt from the earliest times to the end of the 18th Dynasty.

Erman-Ranke, Aegypten und Aegyptisches Leben.

Adolf Erman, die Literatur der Aegypter.

H. Schäfer, die Kunst Aegyptens.

Arthur Weigall, Ancient Egyptian works of Art.

Prof. Steindorff, Zijn artikelen voor „Baedeker's Egypte," over de geschiedenis, den godsdienst en de kunst van Oud-Egypte.

Prof. Dr. G. van der Leeuw, Ichnaton. Een religieuse en aesthetische revolutie in de 14e eeuw vóór Christus.
James Baikie, The Amarna Age.

Een aantal afbeeldingen, die betrekking hebben op de 18e Dynastie, zijn naast de betreffende bladzijden opgenomen, terwijl men aan het einde een kaart vindt van Oud-Egypte en een overzicht der voornaamste tijdperken zijner geschiedenis.

J. L. PIERSON

Baarn, September 1936

INHOUD

	Blz.
Inleiding	VII
Lijst der illustraties	XV
Bevrijding van de Aziatische overheersching. De laatste Pharao's der 17e Dynastie, Sekenenre III (1605–1591), Kames (1591–1580)	1
Aahmes, de 1e Pharao der 18e Dynastie. De koningin Aahmes Nefertere. Aahhotep, de moeder van Aahmes. Teti-sjèri, de grootmoeder van Aahmes	9
De godsdienst, de tempels, de doodendienst	17
Amenhotep I. Koningin Aahhotep	29
Thothmes I. Koningin Aahmes-Hent-Temehoe	33
Thothmes II. Koningin Hatsjepsoet	41
Thothmes III. Koningin Meritre-Hatsjepsoet	53
Amenhotep II. Koningin Tiji	71
Thothmes IV. Koningin Moetemweja	77
Amenhotep III. Koningin Teje	83
Kreta, de Hetieten, Babylonië, Assyrië	99
Vervolg Amenhotep III	110
Amenhotep IV (Ichnaton). Koningin Nefertete	113
Het verlies der Aziatische provinciën. Laatste levensjaren van Ichnaton	135
De gevolgen van het el-Amarna avontuur. De laatste Pharao's der 18e Dynastie	147

Blz.

De toestand der arbeiders 153
De literatuur van Egypte 159
Oud-Egyptische dansen 165
Hiëroglyphen 173
Drie Pharao's der 19e Dynastie, Horemheb, Seti I, Ramses II 179
Voornaamste tijdperken uit de geschiedenis van Oud-Egypte 186
Kaart van Oud-Egypte en Nubië . . . . . .

LIJST VAN ILLUSTRATIES

tegenover blz.

Koningin Teti-sjeri 13
Naar Baikie. British Museum.

Stèle waarop Koning Aahmes vermeldt de oprichting van een monument ter eere van zijn grootmoeder, Koningin Teti-sjeri 14
Naar Weigall. Caïro.

Kop van gouden sperwer, ca. 2500 v. C. 20
Gevonden in Hierakonpolis. Caïro

Kaart der Egyptische provincies in Azië 36
Naar Erman-Ranke.

Prinses Neferoere, dochter van Koningin Hatsjepsoet 43
Naar Petrie. Deir-el-Bahri.

Thothmes II met de heilige koe 45
Naar Petrie. Deir-el-Bahri.

De tempel van Koningin Hatsjepsoet 45
Naar Fechheimer. Deir-el-Bahri

Koninklijke familie van het land Poent 46
Naar Budge. Deir-el-Bahri.

Mannen van het land Poent. 47
Naar Weigall. Deir-el-Bahri

Het oprichten eener obelisk. 49
Teekening van Ir. F. Muller van Brakel.

Koningin Hatsjepsoet 50
Caïro Museum

tegenover blz.

Thothmes III, groen granieten beeld van Karnak. . . 55
Naar Schäfer. Caïro

Wegen naar Megiddo 56
Naar Breasted.

Rechmere, vizier van Thothmes III 68
Naar Petrie.

Gevangen Aziaten 68
Museum van oudheden, Leiden.

Aziatische afgezanten aan een Pharao voorgesteld . . 68
Gevangen Hetieten.

Thothmes IV en zijn moeder Tyi. 79
Naar Weigall. Caïro.

Koningin Moetemweja, vrouw van Thothmes IV . . 81
Naar Petrie.

Amenhotep III 85
Naar Baikie. British Museum.

Koningin Teje, vrouw van Amenhotep III 86
Caïro museum.

Architect Amenhotep, zoon van Hapoe 89
Naar Schäfer. Caïro.

Zuilenzaal van Luksor 90

De Memnon-kolossen 91
Standbeelden van Amenhotep III.

Koning Chephren, 4e Dynastie 96
Naar Weigall.

Amenhotep IV, jeugdportret 97
Naar Petrie.

tegenover blz.

Bijeenkomst van dames uit de 18e Dynastie 97
Naar Erman-Ranke.

Ia Nefertete 116
Naar Fechheimer. Berlijn.

Ib Ichnaton, beeldhouwersmodel. 116

II Nefertete, de bekende buste te Berlijn 116
Naar Erman-Ranke.

III Nefertete op lateren leeftijd 116
Naar Schäfer. Berlijn.

Geschilderde vloer in het Paleis van Ichnaton 125

Een fragment uit een paleis van Ichnaton in Tell-el-Amarna 125
Allard Pierson Museum.

Toetanch-amen, Reliëf van den tempel van Luxor . . 126

Een der dochters van Ichnaton. 127
Naar Fechheimer. Berlijn

Kat die een visch verslindt 129

Amenhotep IV zittend. 130
Naar Schäfer. Louvre.

Ichnaton met familie onder de stralen van Aten . . . 130
Naar Schäfer. Cairo.

Ichnaton met familie offerende aan Aten 130
Naar Schäfer. Cairo.

Stoel uit het graf van Toet-anch-amen 131
Caïro.

tegenover blz.

De twaalfjarige Toetanch-amen 149
Foto van Carter uit zijn boek:
„Het graf van Toetanch-amen."

Een der dochters van Ichnaton? 150
of Koningin Teje? Berlijn.

Vijf penteekeningen van Oud-Egyptische dansen naar
reliëfs door Milada Lexová 168, 170, 171

Seti I, vóór Osiris en Horus 182
Doodentempel van Abydos.
Naar Fechheimer.

Mummie van Seti I 182
Naar Breasted. Cairo.

Ramses II, zwart-granieten standbeeld in Turijn . . . 184
Naar Breasted.

BEVRIJDING VAN DE AZIATISCHE OVERHEERSCHING DE LAATSTE PHARAO'S DER 17e DYNASTIE SEKENENRE III, 1605–1591, KAMES, 1591–1580

EERST een woord over den tijd die aan de 18e Dynastie voorafging.

De 12e Dynastie ± 2000–1788, die de klassieke periode der Egyptische geschiedenis wordt genoemd, had krachtige, bekwame en humane heerschers die het land tot groote welvaart brachten.

Het waren Amenemhet I–IV, Sesostris I–III, de eerste Pharao's die ook het rijksgebied door veroveringen doelbewust trachtten uit te breiden. Zij richtten het eerst hun oog op Nubië en zijn rijke goudmijnen, die zooveel goud voortbrachten, dat dit minder waard werd dan zilver. Aan Sesostris III (1887–1849) komt de eer toe Nubië onderworpen te hebben, waarvan een stèle bij de 2e cataract getuigt.

De eerste veldtochten naar Syrië en Palestina hadden ook onder de 12e Dynastie plaats.

Op literair gebied vormde zich een stijl, die in de scholen van het Nieuwe Rijk nog als klassiek gold. Een der belangrijkste literaire documenten is een papyrusrol, die de levensbeschouwing van Amenemhet I (1995–1965) bevat. Het is als het ware een testament voor zijn zoon, Sesostris I, en maakt den indruk, dat de arme Pharao veel ondank van zijn onderdanen heeft geoogst.

Na deze glansperiode komt zeer spoedig een tijd van verval en ontbinding. Van de Pharao's der 13e–17e Dynastie (1788–1580), worden, met uitzondering der laatste twee Pharao's van de 17e Dynastie, alleen de namen vermeld in een geschiedenis van Egypte, die de Egyptische priester Manetho in 280 v. C. schreef, maar de afwezigheid van eenige inscriptie, waarop hun namen of daden vermeld zijn, bewijst hun geringe beteekenis.

Manetho vermeldt in het geheel 188 Pharao's, wier eindelooze twisten om zich van den troon meester te maken of dien te behouden de tragische geschiedenis vormen van dezen somberen tijd. Het is dan ook niet te verwonderen, dat de ontredderde toestand van het land een krshaftigen Bedoeinenstam, de Hyksos[1]), in staat stelde van uit Syrië Egypte te veroveren en zich daar te handhaven tot het den laatsten twee Pharao's van de 17e en den eersten der 18e Dynastie gelukte hen te verdrijven. Als jaar, waarop de eerste aanval der Hyksos plaats had, wordt door vele egyptologen 1700 genoemd, doch Petrie meent, op grond van de blootlegging in 1928/29 te Beth-Peleth in Zuid-Palestina van 24 graven uit den Hyksos tijd, dat de inval der Hyksos honderd jaar vroeger heeft plaats gehad, dus in 1800; hij stemt echter overeen met het jaar 1580 als het jaar der bevrijding van vreemde overheersching.

---

[1]) Volgens Maspero „Peuples de l'Orient-classique" is de naam Hyksos ontstaan uit Hyk = Koning en Shaoesoe = plunderaar, dief, zoodat Hyk-Shaoesoe zou beteekenen, hoofd der plunderende bedoeinen, de Grieken hebben er Hukoessos-Hyksos van gemaakt.

Indien Petrie gelijk heeft, dan had de inval der Hyksos reeds plaats onder de laatste twee Pharao's der 12e Dynastie, Amenemhet IV (1801–1792) en zijn zuster Sebkneferoe (1792–1788), die, ook blijkens de schaarschte en onbelangrijkheid der monumenten waarop inscripties omtrent hen voorkomen, onbeteekenend waren en niet in staat krachtigen weerstand te bieden aan de invallers uit Azië.

In de jaren die nu volgden deden de Hyksos, die in het noordelijk Egypte weinig of geen tegenstand meer ontmoetten, onophoudelijk invallen in het zuiden, waar de Pharao's in Thebe zetelden, totdat wellicht in 1700 een soort wapenstilstand werd gesloten, waarbij de Thebaansche Pharao's er in toestemden dat hun rijk een vazalstaat der Hyksos werd. [1]) Eerst de laatste twee Pharao's der 17e Dynastie Sekenenre III (1605–1591), Kames (1591–1580), en Aahmes, de 1e Pharao der 18e Dynastie (1580–1557), voor wie de vernederende toestand van vazallen van Aziaten onhoudbaar werd, hadden den moed zich eindelijk tegen de vreemde overheersching te verzetten.

Deze strijd voor de onafhankelijkheid van Egypte is een der roemrijkste bladzijden uit de Egyptische geschiedenis. Het is wel merkwaardig, dat de eenige bron, waardoor wij iets weten omtrent dezen vrijheidsoorlog, papyrusrollen zijn, waarop een Egyptische schooljongen 350 jaar later opstellen maakte over geschiedenis, hetgeen dus de overlevering be-

[1]) Prof. Obbink (Op Bijbelschen Bodem) meent dat Israëls verblijf in Egypte ongetwijfeld valt tijdens de Hyksos-periode en dat de Pharao van Jozef een der Hyksos-koningen is geweest.

teekent die ten tijde van Merneptah, den 5en Pharao van de 19e Dynastie, omstreeks 1225 v. C. daaromtrent bestond.
Sekenenre III komt de eer toe de eerste te zijn geweest, die het sein tot den opstand gaf. Dat de gevechten hevig waren en Sekenenre zich niet op veiligen afstand van de gevechtslinie bevond, blijkt uit den gruwelijken toestand van zijn mummie, die in 1881 in de koningsgraven bij den tempel te Deir-el-Bahri werd gevonden. Een bijlslag heeft zijn linkerkaak verbrijzeld en een dolksteek een diepe wond boven zijn rechter oog gemaakt. Intusschen is het feit, dat men er in slaagde zijn lijk weg te voeren, wellicht een bewijs dat de strijd ongedecideerd bleef. In ieder geval schijnt na deze eerste poging een wapenstilstand ingetreden te zijn totdat zijn opvolger Kames de positie van een Egyptischen Pharao als vazal van een Aziaat en voortdurend blootgesteld aan de aanvallen van een neger (den Nubischen vorst) weer zoo vernederend en onhoudbaar achtte, dat hij zijn raad voorstelde om andermaal een poging te wagen het vreemde juk af te schudden.
Het verhaal dat nu volgt is wederom te danken aan het opstel van een schooljongen, dat Carnarvon in 1908 vond tusschen het puin van een graf bij Deir-el-Bahri. [1])
De bourgeois satisfaits, die den raad van Kames vormden, gevoelden niet de minste roeping om moedwillig hun rust zelf te verstoren. Zij zeiden dat het hun onverschillig was of

[1]) Dit opstel heeft zeker meer historische waarde dan het vorige, daar het hoogstwaarschijnlijk een kopie is van hetgeen Pharao Kames zelf op een stele heeft doen vermelden betreffende zijn besprekingen met zijn raad en zijn strijd met de Hyksos.

de Aziaten hun tongen tegen hen uitstaken zoolang ze maar op een afstand bleven en hen met rust lieten. De bevolking was tevreden, de oogsten overvloedig, het vee in uitstekenden toestand, waarom dan het land aan de gevaren van een oorlog blootstellen?

Maar Kames stoorde zich niet aan deze overwegingen van menschen die geen hooger ideaal kenden dan een ongestoord rustig leven en besloot met zijn leger naar het noorden te trekken waar hij er in slaagde een groot gedeelte van het bezette land te heroveren en Memphis in te nemen, doch door zijn vroegtijdigen dood de uiteindelijke bevrijding aan zijn zoon Aahmes moest overlaten.

AAHMES (NEBPEHTIRE), EERSTE PHARAO DER 18e DYNASTIE, 1580–1557

AAHMES NEFERTERE, VROUW VAN AAHMES, AAHHOTEP, MOEDER VAN AAHMES, TETI-SJERI, GROOTMOEDER VAN AAHMES

REEDS in het eerste jaar zijner regeering slaagde Aahmes er in de kroon te zetten op het werk zijner voorgangers door Avaris, de hoofdstad der Hyksos, in te nemen en den vijand te verdrijven naar Palestina, waar deze de stad Sjaroehen (genoemd in Jozua 19 : 6) bezette. Eerst na een belegering van drie jaar slaagde Aahmes er in dit laatste bolwerk te overmeesteren en het leger der Hyksos voor goed onschadelijk te maken. Zij werden natuurlijk niet volkomen uitgeroeid en hun nakomelingen zullen wel meegevochten hebben met de vijanden, die de Pharao's der 18e Dynastie telkens dwongen veldtochten naar Palestina en Syrië te ondernemen, maar als een zelfstandig autonoom volk hielden zij op te bestaan. [1])

De man, die het land van de overheersching der Aziaten had bevrijd, was nu geen vazal meer, maar de onafhankelijke Pharao waarmede de 18e Dynastie begint.

Zijn eerste werk was een inval der Nubiërs af te slaan, die van zijn langdurige afwezigheid hadden gebruik gemaakt om

[1]) De details omtrent de verdrijving der Hyksos door Aahmes hebben wij te danken aan een autobiographie van een admiraal Aahmes, zoon van Baba en Abana van El-kab, die gevonden is op zijn rotsgraf in zijn geboortestad ca. 80 km ten zuiden van Thebe.

onder leiding van een zekeren A'ata te trachten een deel van Zuidelijk Egypte te heroveren. Het geheele gebied tusschen de eerste en tweede cataract werd daardoor aan Egypte onderworpen.

De groote taak, die Aahmes daarna wachtte, was om het land, dat meer dan een eeuw aan regeeringloosheid, onderlingen strijd, en vreemde overheersching was ten prooi geweest, tot een geordenden staat te maken. Daartoe had hij voor alles den steun noodig van een betrouwbaar ambtenaarscorps, dat zijn eer stelde in onberispelijke administratie en eerlijke verantwoording van alle gelden. Hij bereikte dit door hooge en lage beambten, die om de een of andere reden uitblonken, in het openbaar te huldigen en te decoreeren. Dit blijkt uit vele inscripties waarop met name de Viziers der 18e Dynastie geprezen worden als hardwerkende, nauwgezette ambtenaren.

Daarna wijdde hij zijn aandacht aan de organisatie van het priesterdom. Tot dusver vormden de priesters der verschillende heiligdommen geen onderling verband. Zij werden door Aahmes vereenigd in een groote priesterlijke organisatie, die het geheele land omvatte, waarvan de hoogepriester van den tempel van Amen te Thebe het opperhoofd en Amen de hoogste nationale god werd.

De bevrijding van het land door het leger had dit zeer in aanzien doen toenemen, zoodat van nu aan ook de officieren tot de aristocratie van het land behoorden.

Opmerkelijk is de voorname plaats, die de koningsvrouwen

Koningin Teti-sjeri

beginnen in te nemen.
In het paleis van Aahmes traden drie vrouwen op den voorgrond.
Van deze was zijn vrouw en zuster, Aahmes Nefertere, de jongste. Zij werd later als een heilige vereerd, als de vrouw van den man, die zijn land onafhankelijk had gemaakt en als stammoeder der beroemde 18e Dynastie. Haar zoon was Amenhotep I.
Dan volgde koningin Aahhotep, de moeder van Aahmes en Nefertere, en de vrouw en weduwe zoowel van Sekenenre als van Kames. Het begrip bloedschande bestond voor den Egyptischen Koning niet, zoodat een huwelijk tusschen broeder en zuster niet alleen als volkomen natuurlijk werd beschouwd maar zelfs bevorderlijk werd geacht aan het in stand houden van het Koningsgeslacht.
Dit is volkomen in strijd met onze begrippen en ervaringen, daar bij ons zelfs een huwelijk tusschen neef en nicht dikwijls zwakke en achterlijke kinderen tengevolge heeft, terwijl b.v. de 18e Dynastie, waarin huwelijken tusschen de naaste bloedverwanten herhaaldelijk voorkwamen, op zeer krachtige en bekwame Pharao's kon bogen, ten deele waarschijnlijk ook het resultaat van huwelijken met vreemde vrouwen.
Koningin Aahhotep was nog in leven onder Thothmes I (1545–1514) en moet toen 90 jaar zijn geweest.
De oudste der drie koninginnen was Teti-sjeri, op wier gelaat op bijgaande afbeelding men nog den invloed meent te zien der zorgelijke tijden gedurende de Hyksos oorlogen. Op

een stèle, die Petrie te Abydos vond, getuigt Aahmes van zijn liefde voor deze grootmoeder, die in haar jeugd Egypte onderdrukt en vernederd had gezien, maar lang genoeg leefde om getuige te zijn van den dageraad van betere tijden. Petrie geeft deze inscriptie als volgt weer: „I, it is, who has remembered the mother of my mother, Teti-sjeri. Although she already has a tomb and a mortuary chapel on the soil of Thebes and Abydos, I desire to have made for her also a pyramid as a monumental donation. His majesty (zoo noemen de Pharao's zichzelf dikwijls) did this because he so greatly loved her beyond everything." Deze eenvoudige taal geeft een aangenameren kijk op het gemoed van een Pharao dan de vele zichzelf ophemelende inscripties.

Wij zien dus Aahmes als den bevrijder van zijn land van de Aziatische overheersching, als geniaal bestuurder en staatsman en ten slotte als den man, die groote piëteit toont voor de nagedachtenis van de moeder van zijn moeder. De koning, die met recht de liberator van zijn land mag worden genoemd, die voor het eerst weer vrede en regelmaat in het staatsbestuur schiep en aan Egypte een leger schonk waarvan de groote beteekenis in de volgende Aziatische oorlogen zou blijken, stierf (1557 v. C.) in den bloei van zijn leven, vermoedelijk niet ouder dan 45 jaar. Zijn mummie, die ook te Deir-el-Bahri is gevonden, toont een breedgeschouderden man, ongeveer 1,70 m lang met zwaar, krullend donkerbruin haar en eenigszins vooruitstekende boventanden.

De voornaamste bijvrouw van Aahmes was prinses

Stèle van Koning Aahmes, gewijd aan zijne grootmoeder, Koningin Teti-sjeri

Inhapi, wier dochter, prinses Aahmes-Hent-Temehoe, gehuwd met Thothmes I, de moeder werd van de beroemde koningin Hatsjepsoet.
Een andere bijvrouw, Sen-senb, werd de moeder van Thothmes I, zoodat koning Aahmes in ieder opzicht de stichter der 18e Dynastie kan genoemd worden.

DE GODSDIENST, DE TEMPELS, DE DOODENDIENST

VOOR ik overga tot de bespreking der opvolgers van Aahmes, is het gewenscht in het kort een overzicht te geven van den Egyptischen godsdienst.

Oorspronkelijk had iedere stad zijn eigen goden, tot wie het volk zich wendde indien het behoefte had aan bovenaardsche hulp; zoo werd Horus vereerd in Edfoe, Aten in Heliopolis, Amen in Thebe, Osiris in Boesiris in de Delta en later in Abydos, Ptah in Memphis, de godin Hathor in Dendera enz. Deze werden zoozeer als lokale goden beschouwd, dat men sprak van: die van Edfoe, die van Heliopolis, die van Dendera. Het volk geloofde, dat deze goden zich openbaarden in den vorm van dieren, van een koe, stier, ram, geit, kat, visch, leeuw, krokodil, ibis, valk of gier.

Behalve deze waren er heilige dieren, die door zekere kenmerken werden onderscheiden.

Ook deze hadden hun verblijfplaats in een tempel en werden na hun dood met alle eer begraven en door een ander vervangen.

Het meest bekende voorbeeld dezer dierenvereering is de Apis, de heilige stier, die in Memphis werd vereerd. Hij was zwart met witte vlekken.

In andere plaatsen werden katten, ibissen, en krokodillen vereerd, die soms bijzondere onderscheidingsteekenen hadden. De kat-kerkhoven van Boebastis, de ibis-kerkhoven van Ashmoenen, de krokodil-kerkhoven van Ombos, hebben hun ontstaan te danken aan deze vereering van zoogenaamd heilige dieren.

Een trap hooger werd bereikt toen men begon zich een anthropomorphische voorstelling van goden te maken. De goden, die men zich nog dacht als dieren, kregen nu menschelijke vormen met de hoofden der dieren, waarin zij zich openbaarden. Een der belangrijkste dezer goden was Horus met den sperwerkop, waarvan een prachtig exemplaar, geheel van goud, dateerend van 2500 v. C., is gevonden in Hierakonpolis. Deze werd als hemel- en zonne-god vereerd en was de beschermgod der Pharao's, die beweerden van hem af te stammen en zich wel lieten afbeelden met een sperwer op hun schouder.

Door den berg van het westen betreedt Horus als zonnegod des nachts het donkere rijk van de dooden en verlaat het in den vroegen morgen weer door den berg van het oosten. De hemel werd vrouwelijk gedacht en heet Noet, die de moeder is van Isis, wier zoon Horus, die als zonnegod Ré heet, elken avond moet sterven om elken morgen door zijn moeder herboren te worden.

Zoo zag de Egyptenaar de Zon, als een eeuwige vernieuwing, de bron van alle leven en levensvreugde.

Onder de 5e Dynastie werd, onder den invloed van de pries-

Gouden sperwerkop (2500 v. C.)

ters van Heliopolis, Ré, die reeds van de oudste tijden af vereerd was, de eigenlijke beschermgod van het koningshuis, ofschoon de sperwer nog het koninklijk embleem bleef.
Met Ré worden nu ook lokale godheden tot een soort tweeeenheid vereenigd, die dan het symbool van Ré, de zonneschijf, ontving. Zoo werd de Thebaansche Amen een zonnegod onder den naam van Amen-Ré en het hoofd van het Egyptische Panthéon toen met de 18e Dynastie Thebe de hoofdstad van het rijk werd.
De groote oorlogen tegen Azië en Nubië werden in zijn naam gevoerd, voor hem werden tempels in de veroverde of schatplichtige landen gebouwd, zijn tempel in Thebe ontving het leeuwendeel van den oorlogsbuit.
Amen-Ré was de erkende nationale God geworden. Evenals de Moslem zijn beloften en afspraken laat vergezeld gaan met „Inshallah" – „als Allah het wil" – zoo voegde de Egyptenaar er aan toe: „indien Amen-Ré mij het leven spaart".
Toen Amenhotep IV (de latere Ichnaton) de vereering van Amen-Ré verving door den Aten-zonnedienst, met uitsluiting van andere goden, kwam aan deze suprematie tijdelijk een einde, doch de uitsluitende Aten-vereering duurde slechts kort (1375–1359). Na den dood van Ichnaton herkregen de priesters van Amen-Ré niet alleen hun vroeger oppergezag, maar beklommen zelfs den troon als de priesterkoningen, die de 21e Dynastie vormden.
Met den achteruitgang van Thebe verloor ook Amen zijn prestige en werd zijn plaats ingenomen door Osiris die

na Ré en Amen ten allen tijde vereerd was en eerst als Delta-god, later als Dooden-god, met zijn zoon Horus en zijn vrouw Isis steeds een zeer voorname plaats had ingenomen.

Door Ptolemaeus I (323–285 v. Chr.) werd een vreemde god, Serapis, in Egypte ingevoerd, die weldra algemeen vereerd werd, daar hij vereenzelvigd werd met den Egyptischen god Osorapis en met dezen vereerd werd in den ouden tempel in de necropolis van Memphis. De vereering voor Serapis heeft zich over het geheele oosten en zelfs naar Rome verspreid, en eerst de verheven en veredelende invloed, die van den Christelijken godsdienst uitging, maakte aan het veelgodendom een einde.

De tempels met hun pyloon, hun obelisken, standbeelden der Koningen en zuilenzalen, waar de groote godsdienstfeesten werden gevierd en de dankoffers gebracht maar ook de gevangenen hun lot ondergingen, komen in een later gedeelte dezer studie ter sprake. Zij waren ter eere der goden gebouwd, maar er bestaan vele inscripties waaruit blijkt dat de Pharao, die ze bouwde, ook op een groot deel van de eer aanspraak maakte.

Het oudste voorbeeld daarvan geeft het Midden Rijk, waar de inscriptie op den tempel van Sebk in Sjetet (Crocodilopolis-Arsnoë) het centrum van de vereering van dezen watergod met het hoofd van een krokodil als volgt luidt:

„Amenemhet leeft eeuwig in het huis van Sebk van Sjetet".

De Amentempel van Ramses III (1198–1167) heet: „de tempel van Ramses III in het huis van Amen".
De bijgebouwen der tempels, die de schatkamers, priesterwoningen, de administratie van het uitgebreid landbouwbedrijf, de woningen der beambten, schrijvers, slaven, muzikanten, danseressen bevatten, waren gelegen binnen hooge muren, die den tempel over een groote uitgestrektheid (23 bunder bij den tempel van Karnak) omgaven.
Wat den priesters voornamelijk hun macht verleende, was zeker niet in de laatste plaats hun rijkdom.
Toen de koningen der 12e Dynastie (2000–1788) Nubië onderwierpen en daar de goudmijnen in bezit namen, ontvingen de tempels een groot deel van de opbrengst, maar de gouden tijd voor de priesters van Amen brak eerst aan toen het grootste deel van den oorlogsbuit der Aziatische veldtochten onder de 18e Dynastie in de schatkamers der tempels, voornamelijk van Thebe, vloeide.
Van het vermogen der tempels werd een duidelijk beeld verkregen door de ontdekking van den papyrus rol, waarop Ramses IV in 1167 v. C., na het overlijden van zijn vader, Ramses III, alle goede daden en giften van dezen aan de drie voornaamste goden, Amen van Thebe, Ré van Heliopolis en Ptah van Memphis, vermeldt. Daar de uitvoerige opsomming dezer laatsten ook bevat alle giften aan de tempels vermaakt door de voorgangers van Ramses III, geeft dit merkwaardige document, dat 45 meter lang is en de papyrus Harris wordt genoemd, het geheele ver-

mogen der tempels in Thebe, Heliopolis en Memphis aan tegen het einde der regeering van Ramses III (1167 v. C.), waarbij vooral opvalt de grootere rijkdom der tempels van Thebe.

Eenig denkbeeld van den omvang der bezittingen dier tempels geven de volgende getallen:

Lijfeigenen. . . .	97.000	Vee . . .	500.000 stuks
Bouwland	3.000 km²	Schepen .	100
Dorpen	170 enzv.		

Doodencultus

De voorstelling der Egyptenaren van een leven na den dood behoort tot het merkwaardigste, om niet te zeggen meest zonderlinge, op dit gebied.

Zij geloofden, dat de mensch na den dood voortleeft mits de voorwaarden voor zijn voortbestaan aanwezig zijn zooals deze tijdens zijn leven bestonden.

Hij moest voedsel en drank hebben, zich kunnen kleeden, wapenen hebben om zich tegen vijanden te verdedigen, en ook werktuigen om het land te bewerken, daar zich in het hiernamaals, dat men zich in het westen dacht, een groote vruchtbare landstreek bevond die de dooden moesten bearbeiden. Ten einde dezen, indien zij tijdens hun leven dat werk nooit onder handen hadden gehad, nooit achter een ploeg hadden geloopen, nooit gezaaid noch gemaaid, te helpen, werden den doode in zijn graf medegegeven kleine figuren van steen, hout of fayence, Oesjebti's (dienaren) genaamd, die met dit werk vertrouwd waren!

Ook voor den „Ka" van den Egyptischen mensch moet na zijn dood in zijn graf gezorgd worden. Dezen „Ka" stellen de Egyptenaren zich voor als een zelfstandig geestelijk wezen, dat tegelijk met den mensch wordt geboren, met hem groeit, hem nooit verlaat en door zijn aanwezigheid hem beschermt, geluk, gezondheid en vreugde geeft. Noch een god, noch een mensch, is zonder zijn „Ka" denkbaar.

Deze Ka wordt na den dood beschouwd als de vertegenwoordiger der menschelijke persoonlijkheid. Men moet

daarom zorgen voor een afbeelding van den doode in het graf, opdat zijn Ka diens trekken steeds voor oogen hebbe, en het lichaam bewaren opdat de Ka er van bezit kan nemen wanneer hij dit wenscht.
Voornamelijk voor dit doel hebben de Egyptenaren de lijken gebalsemd, de onverwoestbare kostbare graven gebouwd en daarin zooveel geplaatst, dat wij in hoofdzaak de kennis van dit volk der oudheid te danken hebben aan hun doodencultus.
Teneinde te verhinderen dat de doode, trots de spijzen en drank, die men hem meegaf, toch honger of dorst zou lijden, nam men de organen, die deze onaangename aandoeningen tengevolge kunnen hebben, uit het lichaam en deed ze in steenen kruiken, die onder de bescherming van bijzondere goden stonden. Deze kruiken, wier deksels meest afbeeldingen vertoonden van de beschermgeesten van den overledene, stonden netjes naast elkaar op een plankje in het graf!
Buitendien nam men het hart, dat bij het doodengericht vóór Osiris, den god der dooden, door zijn gewicht beslissend was, uit het lichaam en verving het door een steenen scarabee, den mestkever, die als een geheimzinnig heilig dier werd beschouwd. Deze scarabee werd ook wel geplaatst op de borst van de mummie onder het omhulsel.
Er werd een tooverformule bijgevoegd die begon met deze beteekenisvolle woorden: „mijn hart, spreek niet tegen mij". Men meende dat deze listige uitvinding in staat was

de stem van het hart tot zwijgen te brengen, wanneer de schuldige in de rechtszaal voor Osiris verscheen.
Budge schat in zijn boek, „Osiris", dat gedurende de Dynastische periode 800 millioen Egyptenaren gestorven zijn en er hoogstens 50.000 graven nog bestaan. Indien deze getallen ook maar bij benadering juist zijn, dan blijkt, dat slechts een uiterst klein gedeelte op de boven omschreven kostbare en duurzame wijze is behandeld, de overigen worden op zeer eenvoudige wijze begraven doch hadden toch zeker de overtuiging, dat bij het laatste oordeel de doodengod ook voor hen rekening zou houden met wat in de kostbare graven geschied was om het voort bestaan van allen te verzekeren.
Het zou te ver voeren om een beschrijving te geven van het inwendige der graven, die voor den arme zeer eenvoudig, voor de Pharao's, de voornamen en rijken van een afmeting, bewerking en versiering waren als sedert nooit meer is voorgekomen.
Wat heeft de Egyptenaren bewogen om met ontzaglijke opoffering hun onvergankelijke graven te bouwen, terwijl van hun paleizen bijna geen spoor meer over is?
De reden hiervan kan alleen zijn, dat de gedachte aan het leven hiernamaals hen meer vervulde, dan die aan het leven op aarde. Voor den Egyptenaar beteekende de dood tevens eeuwig, absoluut leven, waarvan de dood het uitgangspunt was, zoodat b.v. op een grafmonument aan het teeken van den westelijken horizon, die voor de Egyptenaren

„doodenrijk" beteekent, de bekende hieroglyph voor „leven" toegevoegd is en niet aan den oostelijken horizon, die toch de plaats is, waar de zonnegod bij zijn opgang wordt begroet, de plaats der opstanding.
Daar de Egyptenaar volkomen overtuigd was, dat zijn dooden voortleven, getuigt het zeker van piëteit, dat hij kosten noch moeite spaarde om dezen een behoorlijke uitrusting op de eeuwige reis in het hiernamaals mede te geven, maar wonderlijk en onbegrijpelijk blijft die Egyptische doodendienst voor ons.
Ik vermoed, dat tot de instandhouding van den doodencultus, naast de piëteit der Egyptenaren voor hun dooden, ook heeft bijgedragen de omstandigheid, dat alleen de priesters op de hoogte waren van dezen ongeloofelijk ingewikkelden dienst en hun bijstand daarbij vermoedelijk niet belangeloos gaven, terwijl voor den bouw der graven, voor de mummies, oesjebtis, scarabeeën enz. een groot aantal werkkrachten vereischt waren, die er hun brood mede verdienden. Naast de ethische reden voor het voortbestaan van dezen cultus zal dan ook wel een materieele hebben bestaan.

AMENHOTEP I (ZESERKERE),
(1557–1547)
KONINGIN AAHHOTEP

AAHMES werd opgevolgd door zijn zoon Amenhotep I. Deze was gehuwd met zijn zuster, prinses Aahhotep II, de dochter van koningin Nefertere. Van zijn regeering zijn alleen bekend korte veldtochten naar Nubië en Lybië en vermoedelijk ook naar Azië.

Na de onderwerping der Nubiërs door zijn vader Aahmes, waren deze wederom opgestaan, hetgeen Amenhotep noodzaakte om, terstond na de aanvaarding zijner regeering, met een sterke macht Nubië andermaal in te vallen en het land tot Napata, bij de 4e cataract, zooals hij hoopte definitief, onder Egyptisch gezag te brengen.

Terstond daarop werd hij genoodzaakt naar het noorden te trekken, waar de Libyers insgelijks gebruik hadden gemaakt van de lange periode van desorganisatie onder de Hyksos-overheersching om de vruchtbare Delta te bezetten.

Amenhotep slaagde er in hen naar hun land terug te drijven en drong blijkbaar daarna ook ver in Azië door, aangezien zijn opvolger, Thothmes I, vóór deze één Aziatischen veldtocht had ondernomen, zich er op beroemde, dat zijn gezag zich in Azië tot den Euphraat uitstrekte.

THOTHMES I (AACHEPER KERE)
(1540–1503)
KONINGIN AAHMES-HENT-TEMEHOE

HET is onzeker of Amenhotep een zoon heeft gehad, die aanspraak op den troon had kunnen maken.

Zijn opvolger, Thothmes I, was de zoon van een der bijvrouwen van Aahmes, genaamd Sen-Senb, en dus de stiefbroeder van Amenhotep I.

Thothmes I verkreeg het recht op den troon door zijn huwelijk met een prinses van den bloede: Aahmes-Hent-Temehoe (de dochter van Aahmes en prinses Inhapi), dat onmiddellijk wereldkundig werd gemaakt in Egypte en Nubië, waarbij tegelijkertijd in Nubië een verantwoordelijk bestuurder werd aangesteld, die den titel kreeg van Koningszoon van Koesj, het land gelegen tusschen de 2e en 4e cataract.

De eerste, die dezen post innam, Toere, moest echter reeds dadelijk de hulp van den koning inroepen om de oproerige stammen, die voortdurend van uit hun woonplaatsen in de heuvelen op de grenzen van het Nijldal invallen deden, te onderwerpen.

Thothmes I gaf aan dezen oproep in het tweede jaar zijner regeering gehoor, weinig vermoedend, dat hij zeven volle

maanden zou noodig hebben niet alleen om den opstand te onderdrukken, maar ook om het bestuur dezer provincie te organiseeren.
Bij de 3e cataract richtte hij niet minder dan 5 stèles op om alles wat hij tot stand had gebracht te vereeuwigen. Daarna keerde hij met zijn vloot triomphantelijk naar Thebe terug, waarbij als oorlogstrofee vóór den boeg van zijn schip het lichaam hing van den voornaamsten Nubischen opstandeling, met het hoofd omlaag.
Na de onderwerping van Nubië kon Thothmes zijn volle aandacht schenken, aan de landen, die in het N.O. aan Egypte grensden.
Vóór nu de verschillende veldtochten worden besproken die de Pharao's naar dit gedeelte van Azië hebben ondernomen, is het gewenscht zich een beeld te vormen van deze gewesten aan de hand van bijgaande kaart.
In het noorden bevinden zich twee bergketenen, de Libanon en Anti-Libanon, tusschen welke een vruchtbaar dal is, doorsneden door den Orontes.
Op de smalle strook land tusschen den Libanon en de zee hadden zich semietische stammen gevestigd, de latere Phoeniciers, die voor hun bestaan aangewezen waren op de zee. Eerst alleen visschers, bouwden zij weldra een handelsvloot waarmede deze geboren kooplieden, een uitgebreiden handel dreven met Cyprus, Rhodos en alle havens van het oostelijk gedeelte der Middellandsche Zee. Hier vestigden zij nederzettingen, die voor hun belangen waakten.

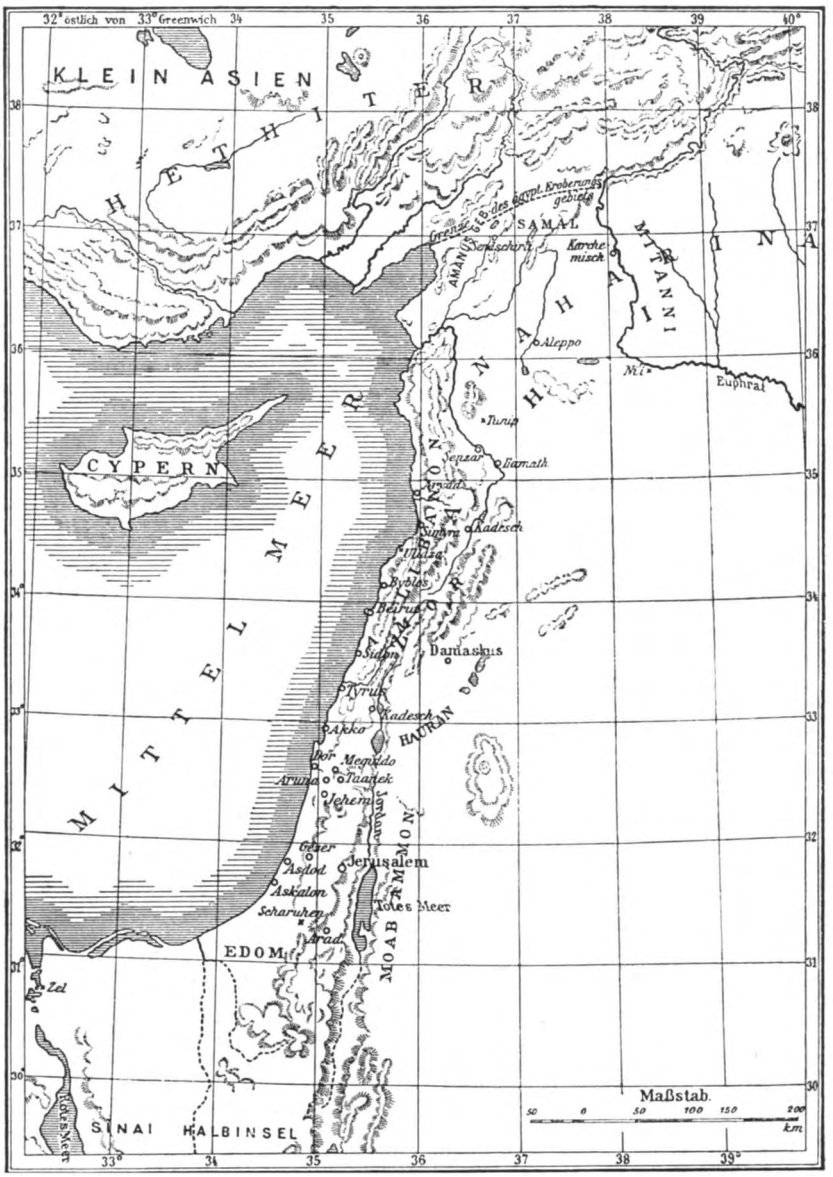

De Egyptische provincies in Azië

Zoo werden de havens langs de Phoenicische kust, met name Tyrus, Sidon, Byblos, Arvad en Simyra in den loop der tijden rijke en bloeiende handelssteden en centra van beschaving.
Ten zuiden van den Libanon bevindt zich bij Megiddo een kleine lagere bergketen, de Karmel, die steil in zee uitloopt, dan volgt Palestina en de woestijn van Sinai. Ten oosten van de Doode Zee zijn de bergen van Moab, grenzend aan de zandvlakten van Noord-Arabië.
Het eenige rijk van beteekenis was dat van Kadesj aan den Orontes, waar de overgebleven kern der Hyksos zich ook gevestigd had.
Kadesj had een voordeelige ligging aan den grooten handelsweg van Egypte langs den Orontes en den Euphraat naar Babylon. Dit rijk heeft zijn onafhankelijkheid 20 jaar lang tegen Egypte verdedigd.
De veldtocht, dien Thothmes I ondernam, werd door Thebe vermoedelijk beschouwd als een soort heilige oorlog, als een wraakneming voor alles wat Egypte onder de Aziatische overheersching had geleden. Van dezen veldtocht hebben wij alleen berichten uit het reeds meer aangehaalde dagboek van Aahmes, den zoon van Abana, die met zijn gewone bescheidenheid voornamelijk zijn eigen dapperheid doet uitkomen.
Uit latere berichten weten wij, dat Thothmes den Euphraat bereikte in de nabijheid van Karchemisj, waar de rivier een groote bocht maakt. Daar richtte hij een stèle op, waarop zijn

overwinningen gedurende dezen veldtocht vermeld staan. Thothmes III vond deze stele van zijn vader toen hij op zijn 8en Aziatischen veldtocht hetzelfde punt bereikte; hij stak de rivier over en richtte op den oostelijken oever insgelijks een stele op die zijn heldendaden vermeldde.

Al heeft de roem van den zoon dien van den vader overvleugeld, toch is het niet te ontkennen, dat die eerste veldtocht het begin is geweest van den honderdjarigen strijd om de suprematie tusschen Azië en Afrika, tusschen de beschaving van den Euphraat en die van het Nijldal, die zoo noodlottig voor beide werd en eindigde met beider ondergang, eerst door de Perzen en later door Alexander den Groote.Maar eerst zou Egypte niets dan voordeel trekken uit de rijke oorlogsbuit, die het in de eerste plaats in staat stelde alles te herstellen en weder op te bouwen wat door de Hyksos was vernield.

Ineni, de bekende architect van Thothmes I en later van zijn dochter Hatsjepsoet, maakte daarbij voor het eerst gebruik van cederhout van den Libanon voor de zuilen van de hypostylzaal van den tempel van Karnak.

Ineni werd ook gezonden naar Assoean bij de 1ste cataract om uit de daar aanwezige roode graniet twee obelisken te vervaardigen die voor den pyloon van den Karnaktempel werden geplaatst en 19 meter hoog waren.

Aan Thothmes I is te danken de belangrijke vergrooting en verfraaiing van den Osiristempel te Abydos en verder de keuze van de plaats, die de beroemde vallei der konings-

graven te Deir-el-Bahri zou worden.
De bedoeling van Thothmes was daarbij ergens een graf te bouwen waarvan de plaats absoluut geheim zou blijven om grafplundering te voorkomen.
Ineni heeft medegedeeld, dat hij dit bereikte door uitsluitend Syrische gevangenen te gebruiken voor de uitgraving van het graf, en er was maar één middel om dezen voor altijd te doen zwijgen als het graf!

THOTHMES II (AACHEPERENRE)
(1503–1488)

KONINGIN HATSJEPSOET (MAATKERE)
(1503–1481)

Prinses Neferoere (Deir-el-Bahri)

HET einde der regeering van Thothmes I is in duisternis gehuld, zoodat omtrent het jaar van zijn dood geen zekerheid bestaat.

Koningin Aahmes had hem twee zonen en twee dochters geschonken; de zonen en een dochter waren jong gestorven, zoodat de eenig overgebleven dochter, Maatkere-Hatsjepsoet, zijn eenige rechtmatige erfgename was, die hij blijkens een op een pyloon gevonden inscriptie, kort voor zijn dood tot zijn medebestuurster had benoemd en had laten trouwen met een zoon, wiens moeder prinses Moetnefert was. Deze zoon, de latere Thothmes II, die een zwakke gezondheid schijnt gehad te hebben, liet de regeering geheel over aan zijn vrouw. Hij stierf in 1488 en heeft dus, indien Thothmes I in 1503 overleed, het mederegentschap 15 jaar uitgeoefend.

Thothmes I had van een concubine met name Isis nog een zoon, die de beroemde Pharao Thothmes III is geworden.

Hatsjepsoet, die terstond den buitengewonen aanleg van haar stiefbroeder had ingezien en zelf geen zoon had, deed alles wat in haar vermogen was om dezen jongeling in staat te stellen haar later op te volgen.

Daar haar oudste dochter, de beeldschoone prinses Nefe-

roere, jong gestorven was, liet zij haar tweede dochter Meritre-Hatsjepsoet met haar stiefbroeder trouwen, zoodat Thothmes III volgens deze lezing niet, zooals sommigen meenen, haar echtgenoot maar haar schoonzoon was, die

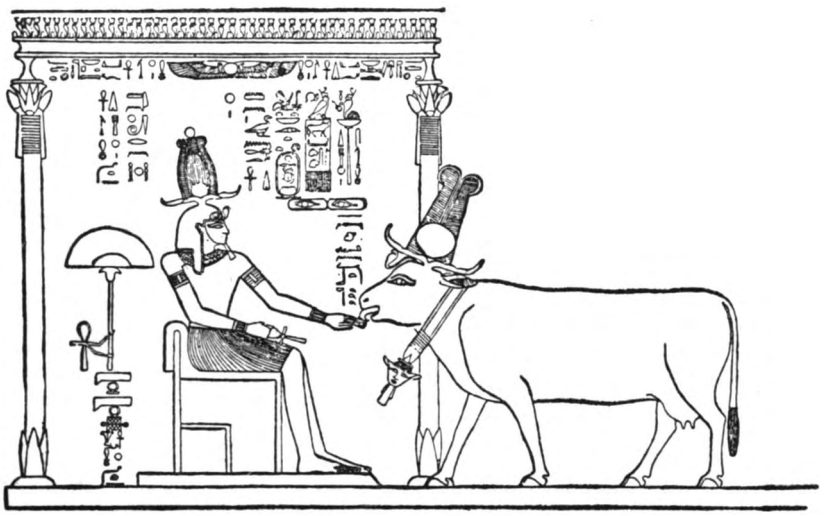

Thothmes II en de heilige koe. Deir-el-Bahri

door het huwelijk met een prinses uit het koninklijk huis recht op den troon verkreeg. Hatsjepsoet maakt dezen schoonzoon na eenigen tijd tot haar mederegent. Volgens deze voorstelling heeft Hatsjepsoet, die in 1481 overleed, van 1503–1488 samengeregeerd met haar man Thothmes II en van 1488–1481 met haar schoonzoon Thothmes III, die daarna alleen-regeerder werd.

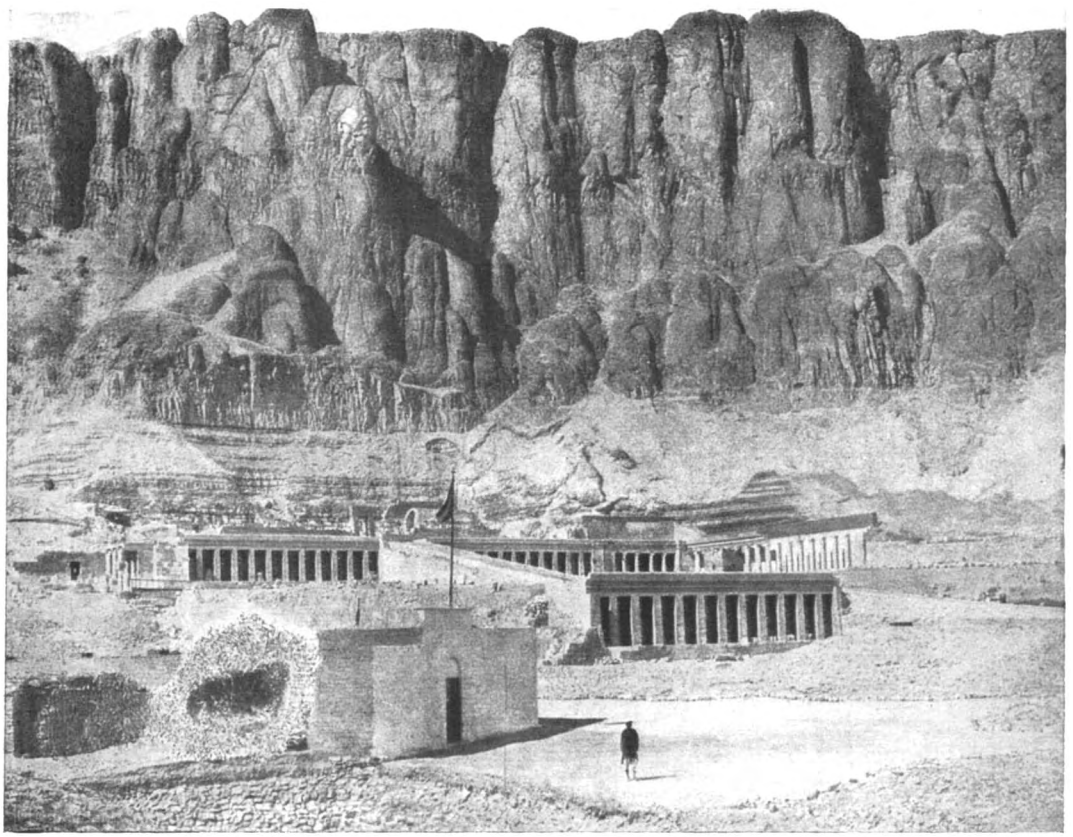

Tempel te Deir-el-Bahri tegen den rotswand

Men zal tevergeefs zoeken naar den naam van Koningin Hatsjepsoet of Maatkere, zooals haar officieele naam luidde, op de lijsten der souvereinen, die de dubbele kroon van Boven- en Beneden-Egypte hebben gedragen.
In de eerste plaats is de reden daarvan dat, niettegenstaande de eervolle plaats die in Egypte aan vrouwen werd toegekend, de groote meerderheid zich nooit heeft kunnen verzoenen met de gedachte, dat er eens een vrouwelijke Pharao op den troon heeft gezeten, en de gemakkelijkste wijze om dit te vergeten was om het feit eenvoudig nergens te vermelden!
In de tweede plaats wenschte haar opvolger, die haar hoe langer hoe meer verfoeid schijnt te hebben, het feit te doen vergeten, dat hij gedurende zijn mederegeering een ondergeschikte plaats bekleedde, al verscheen zijn naam op alle regeeringsbesluiten en inscripties als in het bezit van alle titels en voorrechten van een Pharao.
Maar de herinnering aan hetgeen Hatsjepsoet voor Egypte gedaan heeft, kon niet uitgewischt worden. De 22 jaren, gedurende welke zij het bestuur in handen had, waren een tijd van grooten economischen en geestelijken bloei geweest.
Met den op terrassen tegen de rots gebouwden tempel te Deir-el-Bahri, is haar naam (met dien van haar architect Senmoet) wel het meest verbonden gebleven.
Den naam Deir-el-Bahri heeft de plaats eerst later gekregen toen daar een koptisch klooster (Deir) was gebouwd en dit het noordelijke (el-Bahri) in tegenstelling met het zuidelijke

(Deir el Medineh) werd genoemd.
De tempel bestaat uit drie terrassen, waarvan het hoogste afgesloten wordt door loodrechte rotsen, terwijl ieder terras gedragen wordt door een zuilenrij.
Van het hoogste terras heeft men naar het westen het uitzicht op het sombere dal met de graven der Pharao's, naar het oosten op de groene boorden van den Nijl met zijn palmen en reusachtige tempels in de verte, aan de andere zijde van den Nijl op Karnak en Luksor, en in het westen en noorden op de steile licht bruin, bijna goud getinte rotsen, waartegen de witte muren van den tempel een schitterend reliëf vormden.
Hatsjepsoet's naam is verder beroemd gebleven door de expeditie naar het land Poent, die door haar werd georganiseerd, in de eerste plaats om de welriekende myrrhe te verkrijgen.
Het land „Poent" was wellicht gelegen bij de tegenwoordige Kaap Guardafui, de zuidoostelijke punt van Italiaansch Somaliland aan de golf van Aden.
De 5 schepen, die Hatsjepsoet voor deze onderneming uitrustte, voeren eerst den Nijl af naar de Delta en bereikten vandaar door een kanaal de golf van Suez en verder door de Roode Zee het land Poent. Zij waren beladen met Egyptische voortbrengselen om deze te ruilen tegen de producten van het land Poent, die, behalve uit bovengenoemde myrrhe bestonden uit ivoor, ebbenhout, goud, welriekende specerijen, cosmetiek, huiden, apen, honden en slaven.

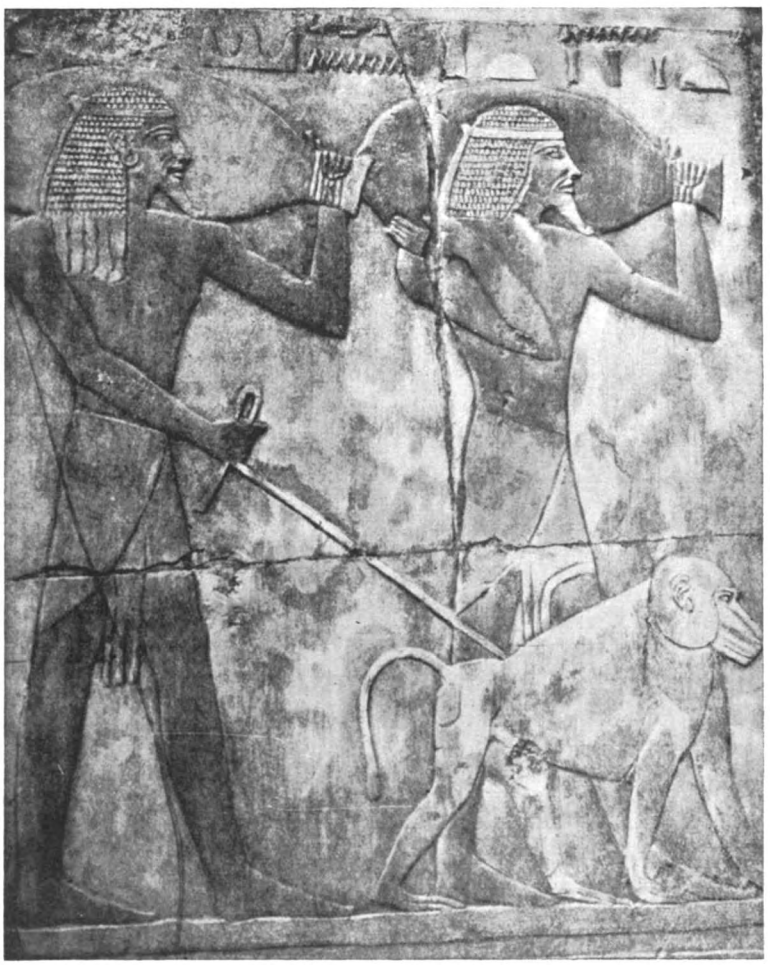

Reliëf te Deir-el-Bahri
Twee mannen brengen kruiken en een aap aan de Egyptenaren, die naar het land Poent gekomen zijn om handelswaren in te ruilen

Met deze vreemdsoortige lading kwamen de 5 schepen in Thebe terug, waar zij door de geheele bevolking met gejuich werden begroet.

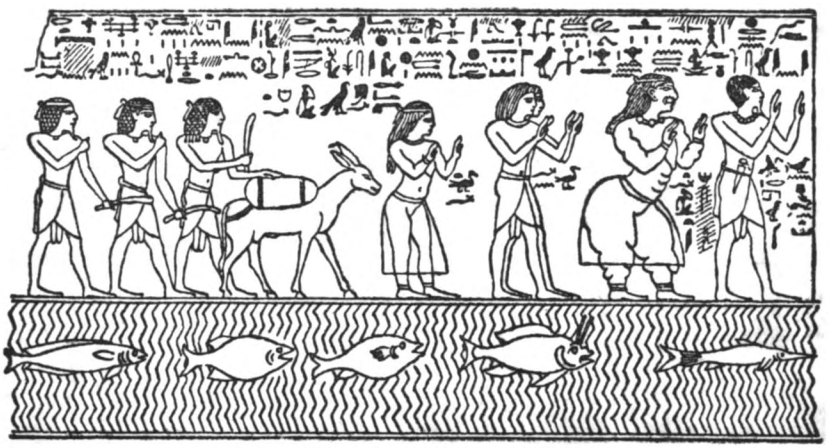

Koninklijke Familie van het land Poent. Deir-el-Bahri

Hatsjepsoet liet een voorstelling van dezen tocht op een der muren van den tempel van Deir-el-Bahri aanbrengen, waarvan nog veel aanwezig is, o.a. een reliëf, nu in Cairo, waarop een der merkwaardigheden van het land Poent te zien is, nl. de zonderlinge opvatting van vrouwelijk schoon bij de koningin en, in wording, bij de prinsessen, bestaande in een monstrueuse ontwikkeling là ou le dos change de nom.
Verder heb ik opgenomen een reliëf, dat voorstelt twee mannen van het land Poent, die groote flesschen en een aap brengen aan de leden der expeditie om deze in te ruilen tegen Egyptische producten.

Hatsjepsoet heeft op vele plaatsen het werk voortgezet waarmede haar vader begonnen was; zij getuigt daarvan zelf in een inscriptie te Beni-Hassan waar zij zegt: „Luistert naar mij, gij allen! Ik heb hersteld wat vernield was door de Aziaten, toen zij in Avaris en de vreemde barbaren in uw midden waren".

Naast haar eersten minister, Hapoesenb, die ook hoogepriester over Amen was, is de architect Senmoet de man, die de meest vertrouwde dienaar van Hatsjepsoet is geweest en degeen die de meest belangrijke werken voor haar uitvoerde. Een der moeilijkste opdrachten was zeker om ter viering van het jubileum van haar troonbestijging twee reusachtige obelisken van graniet te plaatsen in den zuilenhal, die Thothmes I in Karnak had doen bouwen.

Senmoet begaf zich daartoe naar Assoean waar — zooals Hatsjepsoet op een der obelisken vermeldt — het hem 7 maanden heeft gekost om die twee enorme granietblokken uit te graven. Zij werden daarna op een boot geladen, die door een vloot van 27 roeibooten naar Thebe werd gebracht, voorafgegaan door een boot met priesters, die de goden aanriepen om den veiligen overtocht van de kostbare lading te verzekeren. Senmoet stond daarna, bij het oprichten dezer obelisken die 30 meter hoog waren en ruim 300.000 kg wogen, voor een der moeilijkste problemen, die ooit aan een Egyptischen ingenieur gesteld waren. Engelbach heeft in zijn boek „The Problem of Obelisks" getracht zich een denkbeeld te vormen van de wijze waarop Senmoet te werk

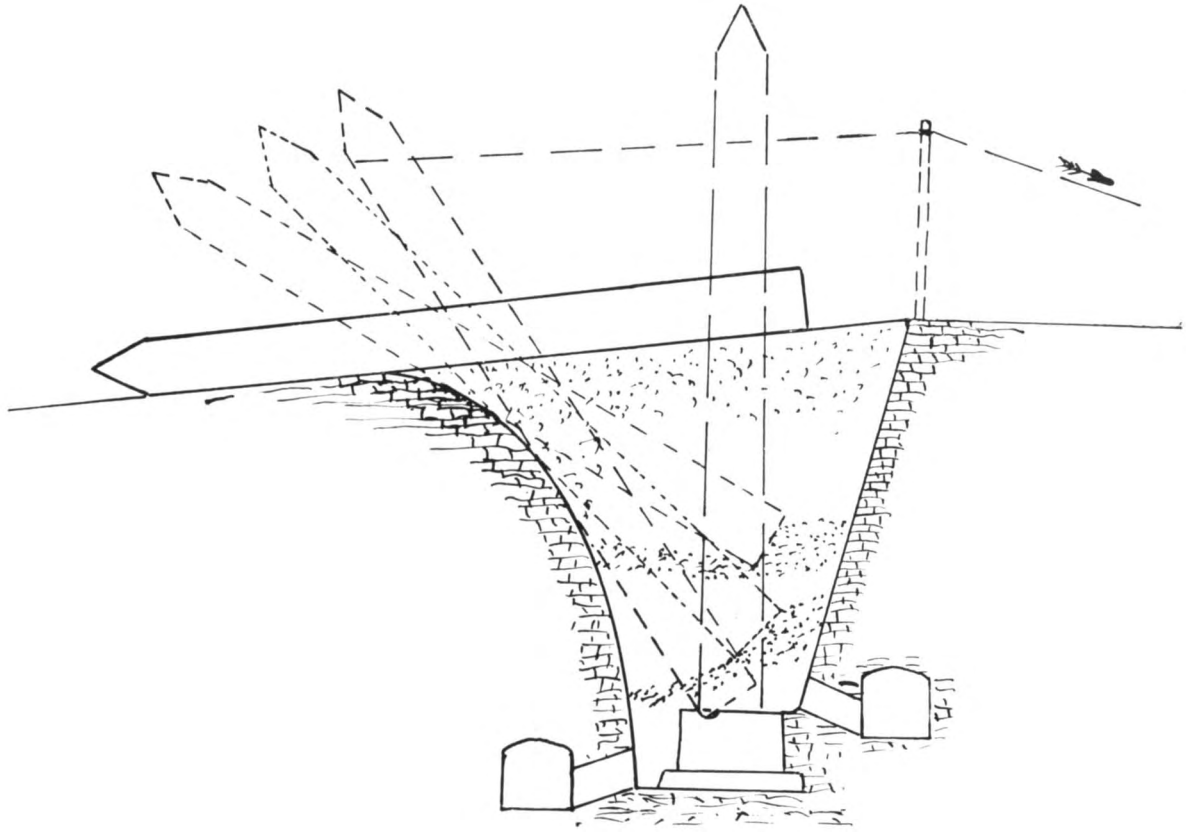

Schets van het oprichten eener obelisk door Ir. F. Muller van Brakel

ging, waarvan hierbij een vertaling en ter verdere verduidelijking een schets volgt die Ir F. Muller van Brakel op mijn verzoek maakte na lezing van de beschrijving: „De obelisk werd in horizontalen stand op een slee naar het hoogste punt van een hellend vlak getrokken, waar zijn ondereinde kwam te liggen boven den mond van een kogelvormigen met zand gevulden trechter van baksteen. Men liet hem daarna dalen, door het zand uit den trechter door zijgangen geleidelijk weg te laten loopen. Er was verder een gleuf gemaakt in het voetstuk waarin de kantelende obelisk moest pakken en die hem moest tegenhouden als hij overeind werd getrokken."

Bij het plaatsen van een der obelisken, die ca. 30 meter hoog waren en 323 ton wogen, werd een kleine fout begaan, waardoor deze niet volkomen zuiver op het voetstuk kwam te staan, hetgeen echter aan de duurzaamheid geen afbreuk heeft gedaan.

Het is intusschen begrijpelijk dat de arme Senmoet nooit den obelisk kon voorbijgaan zonder zich in te beelden, dat ieder de fout bij het plaatsen tien maal grooter zag dan zij was, terwijl zijn collega's, Tahoeti, Poeemre en vooral de jonge Mencheperce-Senb, de gunsteling van Thothmes III, geen gelegenheid lieten voorbijgaan om het den „grooten man", op wiens bevoorrechte positie en schitterende opdrachten allen jaloersch waren, onder den neus te wrijven. De inscripties van Hatsjepsoet op haar obelisken in Karnak ontleenen hun belang aan de persoonlijke noot die zoo zelden

gehoord wordt in die dikwijls pompeuze, niets persoonlijks bevattende uitingen van Pharao's. Een dezer heeft een opmerkelijke overeenkomst met de woorden waarmede de psalmist spreekt over de woning van den God van Israël. Hatsjepsoet, die vast geloofde, dat zij een God (Amen) tot vader en een aardsche koningin tot moeder had, zegt met betrekking tot de aanleiding voor het oprichten der obelisken: „Ik deed dit uit liefde voor mijn vader, Amen. Ik heb niets vergeten van datgene wat hij van mij verlangde. Ik deed alles op zijn bevel, hij was het die mij leidde, ik ontwierp nooit iets zonder zijn hulp, hij gaf mij voorlichting, ik sliep niet, denkende aan zijn tempel, ik weet dat Karnak is de woning van God op aarde. Ik zat in mijn paleis, vervuld van de gedachte aan mijn schepper, toen mijn hart mij ingaf in zijn woning te plaatsen twee obelisken tusschen de twee pylonen van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Aacheperkere (de officieele naam van Thothmes I)." De psalmist zegt (Ps. 132 : 1-5, 13, 14): „O Heere, gedenk aan David, dat hij den Heere gezworen heeft, zoo ik in de tent mijns huizes inga, zoo ik op de koets van mijn bed klimme, zoo ik mijne oogen slaap geve, totdat ik voor den Heer een plaats zal hebben gevonden, woning voor den machtige Jacobs — want de Heer heeft Sion verkoren. Hij heeft het begeerd tot zijn woonplaats zeggende: „dit is mijn rust tot in eeuwigheid, hier zal Ik wonen".

Na den dood van Hatsjepsoet heeft Thothmes III, die zich achtergesteld gevoeld had bij Senmoet, dezen niet alleen uit

Koningin Hatsjepsoet

zijn omgeving verwijderd, maar ook zijn naam overal doen wegbeitelen, waarbij diens kans op onsterfelijkheid verloren ware geweest, indien hij niet, iets dergelijks vreezende, er voor gezorgd had dat deze op een verborgen plaats werd aangebracht die ongeschonden bewaard is gebleven.
In Senmoets lot deelden: Mench, de zoon van Ineni, Nehesi, de leider van de expeditie naar Poent, Tahoeti, de minister van openbare werken, maar Thothmes behield den architect Poeemre in zijn dienst, die zich gespecialiseerd had in obelisken.
Hatsjepsoet is overleden in het 22e jaar harer regeering, dus in 1481, waarop zij volgens Petrie den leeftijd van 59 jaar moet hebben bereikt.
Thothmes III heeft haar nagedachtenis niet geëerd, integendeel haar naam overal verwijderd, op de muren van haar tempel te Deir-el-Bahri, haar beeltenis laten weghakken en den voet harer obelisken in Karnak waarop vermeld stond, dat zij deze had laten oprichten, doen bedekken.
Uit dit alles blijkt, dat hij zeer moet hebben geleden in de jaren, waarin Hatsjepsoet hem op den achtergrond hield en hem ondergeschikte, onbeteekenende posten liet waarnemen, terwijl hij brandde van verlangen om zijn talenten te toonen.

THOTHMES III, MENCHEPERRE,

(1488–1449)

ALLEENHEERSCHER IN 1481 (NA DEN DOOD VAN HATSJEPSOET), HETGEEN IK DAAROM ALS HET EERSTE JAAR ZIJNER AUTONOME REGEERING BESCHOUW

KONINGIN MERITRE-HATSJEPSOET

Caïro Museum

Thothmes III (groen graniet)

TOEN Thothmes III na den dood van Hatsjepsoet den binnenlandschen toestand voldoende geconsolideerd achtte door de verwijdering van de leiders der partij van de overleden koningin, besloot hij zonder verwijl naar Syrië te trekken, waar een zeer ernstige opstand was uitgebroken.

Nu de Syrische vorsten in 20 jaar geen Egyptisch leger gezien hadden, besloten zij onder de leiding van den Koning van Kadesj te trachten het Egyptische juk af te werpen. Het zuiden van Palestina echter, waar de belegering en inname van Sjaroehen door Aahmes in de Hyksos-dagen nog in levendige herinnering was, weigerde aan den opstand deel te nemen, zoodat de opmarsch van het Egyptische leger daar geen tegenstand ontmoette.

Thothmes verliet Sile, aan de noordoostelijke grens in 1481 en bereikte Gaza, een afstand van 260 km, in 9 dagen om den volgenden dag door te trekken naar Jehem, aan den zuidelijken uitlooper van het Karmel gebergte, dat een hoogte van ca. 500 m heeft.

Hier kreeg hij bericht, dat de koning van Kadesj zijn uit heterogene elementen bestaand leger samengetrokken had bij

de versterkte stad Megiddo [1]) aan de noordelijke zijde van den Karmel-keten, zoodat de beide legers zich op geringen afstand van elkaar bevonden, alleen gescheiden door den Karmel.

Megiddo was van uit Jehem langs drie wegen te bereiken. De directe weg was een eng pad, dat tegenover Megiddo uitkwam. Een andere weg liep van uit Aroena noordwestelijk en kwam noordwestelijk van Megiddo uit, terwijl de derde weg oostelijk langs Taannek liep en ten zuidoosten van Megiddo uitkwam. De drie wegen zijn op bijgaande schetskaart duidelijk te zien.

Thothmes belegde een krijgsraad om te besluiten welke weg zou gekozen worden. Wij zien hem zitten met zijn goedigen kop, waaruit toch zooveel kracht en intelligentie sprak, rustig aanhoorend het advies zijner aanvoerders.

Deze ontrieden allen de keus van den weg door den nauwen bergpas, waar slechts plaats was voor één man of één paard tegelijk en de voorhoede reeds in gevecht gewikkeld zou zijn terwijl de achterhoede nog in Aroena stond.

Het was de verstandige raad van voorzichtige mannen, die geen, volgens hen onnoodige, gevaren wilden loopen.

Maar Thothmes zag verder. Voor het eerst sedert een menschenleeftijd zou een Egyptisch leger weder tegenover een Syrisch staan. Voor het eerst zou de nieuwe Pharao kunnen

---

[1]) 500 jaar later bouwde hier Salomo zijne stallen, (1 Kon. 10 : 26–29) waarvan Dr Guy in opdracht van het Oriental Institute van Chicago in 1928 de grondvesten vond nl. van een groot gebouw voorzien van een cementvloer met steenen boxen en kribben voor 300 paarden.

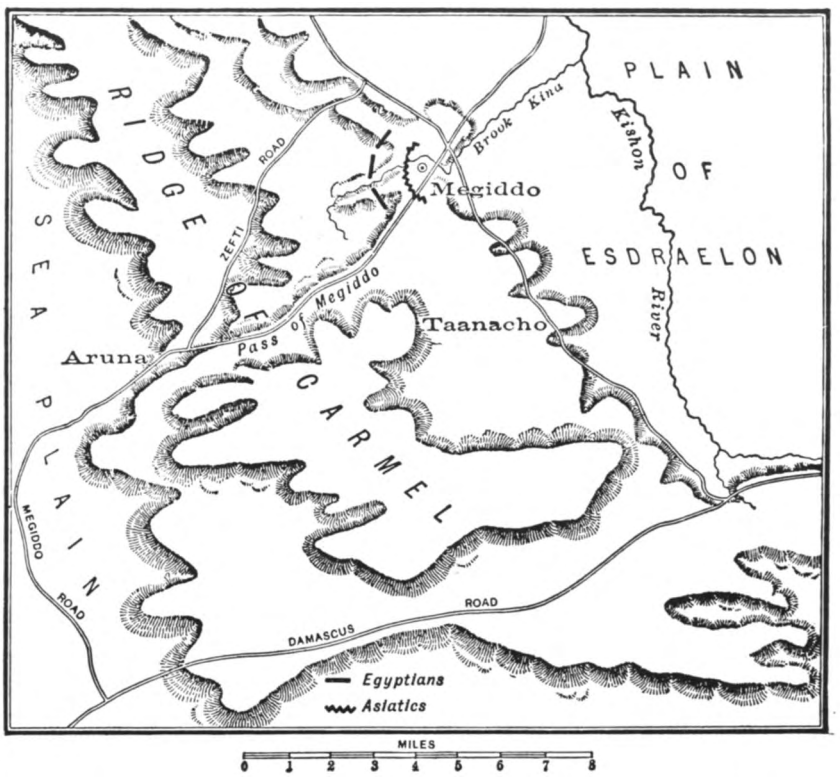

Wegen naar Megiddo

toonen of hij het militaire genie en den moed had, die hem later zoo beroemd zouden maken.
Succes zou niet alleen beteekenen een groote oorlogsbuit, maar zou hem in geheel Syrië een prestige, een zedelijk overwicht geven, waarvan de beteekenis nauwelijks overschat kon worden.
Na zijn veldoversten rustig te hebben aangehoord, herinnerde hij hen eerst aan den stelregel, dat een veldheer datgene moet doen wat de vijand niet verwacht. Daar hij overtuigd was, dat de vijand geen oogenblik verwachtte, dat het Egyptische leger den gevaarlijken nauwen pas zou doortrekken en daarom zijn leger zeker ten zuidoosten van Megiddo had opgesteld, was Thothmes, na rijp beraad, besloten den weg over Aroena te nemen. Hij wenschte echter ieder vrij te laten om met zijn afdeeling een anderen weg te kiezen, een vrijheid, waarvan, na de woorden van den koning, natuurlijk niemand gebruik maakte.
Op een dag in Mei vertrok daarop het geheele leger naar Aroena, waar de nacht werd doorgebracht.
Den volgenden morgen begon de gevaarlijke tocht door den nauwen pas, doch daar de Syriërs geen oogenblik vermoed hadden, dat Thothmes dezen weg zou kiezen, ontmoette hij geen vijandelijke afdeeling en bracht zijn gansche leger tegen den middag veilig in de vlakte ten zuiden van Megiddo, waar hij nu zijn maatregelen voor den te verwachten veldslag rustig kon nemen.
De Aziaten hadden een unieke kans om Thothmes te ver-

slaan verspeeld, daar zij te ver weg in het zuidoosten waren om het Egyptische leger te kunnen aanvallen toen het in de vlakte afdaalde.
3400 jaar later, in 1918, zou de Engelsche generaal Allenby zijn cavalerie door denzelfden pas leiden ten einde den terugtocht van het verslagen Turksche leger af te snijden!
Intusschen was het Syrische leger nu ook ten zuiden van Megiddo aangekomen en stonden weldra de twee legers tegenover elkaar, de Egyptenaren trotsch en verheugd over hun geslaagden tocht en vol vertrouwen in hun koning, de Aziaten ontmoedigd omdat hun leiders de dupe waren geworden van het betere inzicht van Thothmes.
Volgens het korte bericht over dezen veldslag schijnen de Syriërs bij den eersten aanval der Egyptenaren, die met onweerstaanbaar élan geschiedde, in wanorde te zijn geraakt en, met achterlating van alles, gevlucht naar Megiddo. Daar de poorten der stad echter gesloten waren, moesten de Syrische soldaten en veldheeren tegen de muren opklimmen om binnen de stad te komen en zou daarbij zeker onder hen een groote slachting zijn aangericht als het Egyptische leger niet al zijn aandacht had gegeven aan de plundering van de rijke voorraden die in het Syrische kamp waren achtergelaten, waarvan Thothmes tot zijn groote ergernis tevergeefs trachtte hen af te houden.
De schrijver der annalen van Thothmes zegt dan: „Het zegevierende leger van Zijne Majesteit vierde feest, prijzende Amen en Zijne Majesteit, hoog opgevend van diens over-

winning en wijzend op den rijken buit."
Maar Thothmes ontving deze loftuitingen in een sombere stemming, daar hij nu genoodzaakt was een stad te belegeren, die een sterke bezetting gekregen had. Deze belegering duurde echter korter dan het zich eerst liet aanzien.
Toen de nederlaag van den koning van Kadesj in Syrië bekend werd, kwamen geleidelijk alle Syrische vorsten, die bemerkten, dat zij op het verkeerde paard hadden gewed, zich aan Thothmes onderwerpen met vele kostbare geschenken en de verzekering dat zij voortaan de trouwste vazallen van Egypte zouden zijn. Thothmes nam de geschenken aan, doch wenschte in het vervolg het onderworpen land ook op andere wijze dan alleen door geweld en vrees aan Egypte te binden. Hij wilde een toekomstige generatie van Syrische vorsten vormen, die zelf zouden inzien, dat het in hun eigen belang en in dat hunner volken was een vriendschappelijke, zij het dan ook afhankelijke verhouding met Egypte te onderhouden. Om dit te bereiken was hij bereid hen niet te straffen, mits zij een hunner zonen of naaste bloedverwanten afstonden om met hem naar Egypte terug te keeren. Daar zouden deze Egypte leeren kennen, en begrijpen dat het voor hen een dwaasheid was om op te staan tegen zulk een rijk.
Het was een vooruitziende gedachte en al heeft de toepassing niet altijd goed gewerkt, het heeft althans — zooals wij later zullen zien — zulke volkomen loyale en betrouwbare vazallen voortgebracht als Ribaddi van Byblos, Abdichiba

van Jeruzalem en Abimelech van Tyrus.
Toen de in Megiddo belegerden zagen, dat hun vroegere bondgenooten zich onderwierpen en in genade werden aangenomen, zonden zij een deputatie naar Thothmes om de overgave der stad aan te bieden op voorwaarde dat de levens der belegerden zouden worden gespaard. Thothmes nam deze voorwaarde aan, maar de stad werd als straf voor haar verzet geplunderd.
Thothmes trok daarna verder naar het noorden tot aan den zuidelijken uitlooper van den Libanon, waar hij drie steden innam die aan den koning van Kadesj behoorden, doch deze was ontvlucht.
De eerste Aziatische veldtocht van Thothmes was hiermede ten einde. Toen hij met zijn leger en zijn rijken oorlogsbuit Thebe binnenreed, scheen er aan de toejuichingen geen einde te komen, want de Egyptenaren hadden het gevoel dat nu eerst de smaad, dien zij meer dan een eeuw van de Aziaten hadden moeten verduren, was gewroken.
Thothmes schreef het succes van zijn tocht toe aan de leiding en de hulp van Amen. Het grootste gedeelte van den oorlogsbuit ontving daarom deze God, d.w.z. zijn priesters.
De vrome daad van den Pharao was het begin van de verrijking der priesterkaste, waardoor een groot deel van den rijkdom van het land voor onproductieve doeleinden werd gebruikt, hetgeen wellicht meer dan iets anders tot den ondergang van het Egypte der Pharao's heeft bijgedragen.

Ik heb den eersten Aziatischen veldtocht van Thothmes eenigszins uitvoerig behandeld omdat er duidelijk uit blijkt hoe groot diens ongemeene talenten als veldheer en als ver vooruitziend staatsman waren.

De 2e, 3e en 4e tochten naar Syrië in 1479–1476 schijnen voornamelijk ondernomen te zijn voor wat men in de marine „vlagvertoon" noemt. In den 4en kwam Thothmes tot de conclusie, dat hij niet noordwaarts tusschen de Libanonbergketenen veilig zou kunnen trekken om Kadesj aan te vallen, indien zijn flank blootgesteld zou zijn aan aanvallen van de niet onderworpen Phoenicische steden aan de kust. Hij gebruikte dus zijn 4e aanwezigheid in Syrië om een vloot te doen bouwen, die hij onder bevel plaatste van Nebamen, die reeds onder zijn vader gediend had.

Toen Thothmes na zijn 2e expeditie naar Syrië in Thebe terugkwam, droeg hij zijn architect Mencheper-Senb (Thothmes is gezond) op in het noordoosten van den tempel van Karnak een groote zaal voor nationale en religieuze feesten te bouwen, hetgeen noodig was geworden nu een gedeelte van het dak van den door zijn vader aan het westeinde gebouwde hal voor de obelisken van Hatsjepsoet was opgeofferd.

De nieuwe hal was 44 meter breed en 15 meter diep; het dak van het middengedeelte, dat hooger was dan de zijbeuken, werd gesteund door 20 ronde in twee rijen opgestelde en 32 vierkante zuilen; op deze zuilen waren voorstellingen aangebracht van Thothmes III in tegenwoordigheid der

Goden. In een der zijvertrekken had de koning een tabel laten aanbrengen met alle namen zijner voorgangers, welke Karnak-tabel zich nu bevindt in de Bibliothèque Nationale in Parijs.

Met de 5e expeditie naar Syrië in 1474 begint een nieuwe phase in de ontwikkeling van de veroveringsveldtochten, waarbij ook voor het eerst gebruik wordt gemaakt van een vloot. Het veroveren der rijke handelssteden van Phoenicië beloofde niet alleen rijken buit maar een gemakkelijk over zee bereikbare basis voor toekomstige ondernemingen, terwijl er nog geen Volkenbond bestond om sancties tegen Egypte uit te vaardigen!

De naam van de eerste stad die Thothmes innam is niet bekend. Deze verovering ontleende haar belang aan het verkrijgen eener aanzienlijke vloot, die Thothmes in staat stelde in vereeniging met zijn eigen vloot de belangrijke plaats Arvad van de zee uit aan te vallen en in te nemen. Dit had ten gevolge, dat het geheele land zich onderwierp, waardoor Thothmes een vaste basis op de noordelijke kust verkreeg van waaruit hij Kadesj kon aanvallen.

Het doel van de 6e expeditie in 1473 was de inneming van Kadesj. De Egyptische vloot landde vroeg in het voorjaar in Soemoer, het latere Simyra aan den mond eener rivier. Langs het dal dat deze rivier gevormd had was toen, en is ook nu nog, de eenig mogelijke weg voor een leger om Kadesj te bereiken. Kadesj ligt op de westelijke zijde van den Orontes; een zijrivier vereenigt zich met dezen ten

noorden van Kadesj en ten zuiden vereenigt een kanaal de twee rivieren, zoodat Kadesj geheel omgeven is door water, terwijl bovendien een gracht om de muren van de stad gegraven was.

Het innemen van een aldus verdedigde stad leverde vele moeilijkheden op; helaas vermeldt het excerpt, dat een schrijver maakte van de annalen van Thothmes, alleen, dat de stad in den herfst viel, immers toen de bezetting bezig was te oogsten.

Toen de belegering zoo lang duurde, meende Arvad de kans schoon te zien om weder onafhankelijk te worden; zij zou dit spoedig berouwen, want na den val van Kadesj bracht Thothmes zijn leger weder naar Simyra, scheepte zich daar in op de vloot, die hem wachtte en voer onmiddellijk naar Arvad, dat een harde les kreeg voor haar trouweloosheid, waarna de koning naar Egypte terugkeerde.

De opstand van Arvad had Thothmes geleerd, dat hij vóór alles de Phoenicische steden moest in bedwang houden. Zijn 7e expeditie in 1472 had daarom voornamelijk ten doel een vlagvertoon in alle havensteden, waarbij hij in elke stad het bestuur volgens Egyptisch model onder Egyptische ambtenaren organiseerde. Hij zorgde er verder voor dat met het oog op zijn voorgenomen expeditie naar Naharin elke Phoenicische stad ruim voorzien was van voorraden.

De voorbereiding voor de 8e expeditie nam het geheele jaar 1471 in beslag, zoodat Thothmes eerst in het voorjaar van 1470 in Simyra landde. Het doel van dezen tocht was zijn

lang gekoesterde wensch om, evenals zijn vader, tot den Euphraat door te dringen. Hij volgde eerst den Orontes, sloeg dan naar het oosten af, waar hij zwakken tegenstand ontmoette van den koning van Aleppo. Daarna trok hij door Naharin in Noord-Syrië naar Karchemisj aan den Euphraat, de hoofdstad van het koninkrijk van Mitanni [1]). Hier werd een belangrijke slag geleverd, waaromtrent de annalen weinig vermelden. Het leger van den koning van Mitanni werd verslagen, waarna Thothmes, na den Euphraat overgestoken te zijn, aan den oostelijken oever een stele oprichtte tegenover de plaats aan den westelijken oever waar zich de stele van zijn vader bevond.
Daarna trok hij zuidelijk langs den Euphraat tot Niy en nam deze sterke vesting in.

Alvorens terug te keeren, daar hij zijn leger niet in den winter aan het noordelijk klimaat wilde blootstellen, liet hij het eerst van deze zeer vermoeiende expeditie uitrusten. Langzamerhand waren de berichten omtrent de inname van Megiddo, Kadesj en Karchemisj, het veroveren van Syrië en Phoenicië bij de hoofden en vorsten van Naharin bekend geworden en zelfs doorgedrongen tot den koning van Babylon en der Chittim, de Hetieten van den Bijbel, wier rijk zich ver naar het noorden uitstrekte, naar onbekende streken van Klein-Azië. Deze hadden de expeditie van

[1]) Blijkens de opgravingen van Leonard Woolley was Karchemisj een groote welvarende stad, waar de karavanen uit Mesopotamië, Perzië en Koerdistan hun waren brachten om die te ruilen tegen de producten van Egypte, Syrië en Phoenicië; van al dit handelsverkeer werd door de koningen van Mitanni tol geheven.

Thothmes I als een onbeteekenend militair avontuur beschouwd, vooral toen onder de vredelievende regeering van Hatsjepsoet geen verdere veroveringstochten plaats hadden. Nu echter was een nieuwe Thothmes verschenen, die met zijn zegevierend leger reeds een groot gedeelte van Voor-Azië had veroverd en blijkbaar van plan was het veroverde te behouden.

Ten einde dezen machtigen Pharao voor zich te winnen, zonden de genoemde vorsten groote geschenken als bewijs hunner vriendschappelijke en vredelievende bedoelingen. In 8 expedities, over 10 jaar verdeeld, was Thothmes er aldus in geslaagd Egypte tot een wereldrijk te maken dat feitelijk de arbiter was geworden over het lot van de oude wereld in het nabije oosten.

Het is daarom geen wonder, dat de koningen van Babylon en „Cheta" deze macht voorloopig althans te vriend wilden houden.

In October kwam Thothmes in Thebe terug en was daar juist getuige van den terugkeer van een expeditie die hij naar het voorbeeld van Hatsjepsoet naar Poent had gezonden en die nu terugkwam rijk beladen met alle voortbrengselen van dat land.

De volgende expedities van Thothmes werden niet zoozeer ondernomen om nieuwe gebieden te veroveren als om het veroverde te consolideeren en het Egyptisch gezag te vestigen, waarin hij zoo goed slaagde, dat eerst honderd jaar later onder het slappe bewind van Amenhotep IV (Ichnaton)

de eene vazal na den anderen zich vermat om het Egyptische juk af te schudden.
Zoodra het regenseizoen in het voorjaar in Syrië en Palestina voorbij was, ontscheepte Thothmes zijn troepen in de een of ander haven van Noord-Syrië of Phoenicië en bezocht de verschillende steden, die zich aan hem onderworpen hadden. Hij werd hier steeds voorafgegaan door zijn maarschalk, Antef, die er voor moest zorgen dat alles in gereedheid werd gebracht om den koning waardig te ontvangen.
Deze Antef ontving ook de Syrische vorsten, die hun opwachting kwamen maken bij den Pharao, en nam hun geschenken in ontvangst. Hij was ook degeen die den koning moest rapporteeren indien een der veldoversten zich in het bijzonder had onderscheiden en voor een belooning in aanmerking kwam.
Nog eenmaal moest Thothmes een ernstigen opstand onderdrukken toen zijn gezworen vijand, de koning van Kadesj, andermaal de Syrische vorsten had weten te bewegen tot een gezamenlijke actie. Zoodra de oude koning, die nu over de 70 jaar was, dit vernam, rustte hij onmiddellijk een groote vloot uit en verscheen daarmede in het 22e jaar zijner regeering, dus in 1459, voor een der havens van Syrië. Hij besloot ditmaal Kadesj van het noorden te naderen ten einde het te isoleeren van eenigen steun uit het noorden. Hij slaagde er spoedig in het leger der verbonden opstandelingen te verslaan en de stad in te nemen, en ofschoon daaromtrent geen details bekend zijn mag men veilig aannemen dat de straf,

die de koning van Kadesj onderging, hem voortaan alle lust benam tot verdere onafhankelijkheidspogingen.
Dit was de 17e en laatste Aziatische expeditie. Voor de laatste maal ontving hij de afgezanten van de aan hem onderworpen vorsten en keerde daarop voor goed naar Egypte terug. Wel mocht de oude Pharao met trots terugzien op de laatste 19 jaar waarin hij in 17 veldtochten Syrië en Phoenicie had onderworpen en tot den Euphraat den roem der Egyptische wapenen had doen doordringen. Het blijkt intusschen niet, dat hij aan den Euphraat niettegenstaande de inneming van Karchemisj en Niy, vasten voet heeft gekregen.
Op de muren van den tempel van Karnak en op den pyloon stonden lange verhalen van de Aziatische overwinningen, lijsten van alle steden die ingenomen waren en van den veroverden buit, maar de bewoners van Thebe hadden niet noodig deze te bestudeeren ten einde een begrip te krijgen van de resultaten der Aziatische veldtochten.
In den tuin van den tempel van Amen groeiden vreemde planten en bloemen uit Palestina en Syrië en bewogen zich vreemde dieren tusschen aan den Egyptenaar onbekende boomen. Afgezanten van het noorden en zuiden verschenen voortdurend met hun schitterend gevolg aan het hof. Phoenicische galeien, zooals de Nijl nooit gezien had, lagen in de dokken, en daaruit werden gelost de fraaiste producten van Phoenicië, gouden en zilveren kannen en vazen vervaardigd door de kundige handen in de werkplaatsen van Klein-Azië,

Cyprus, Creta en de Egeïsche eilanden, meubelen van ebbenhout, bronzen wapenen, raspaarden voor de stallen van den Pharao en ongetelde voorraden van het beste wat de velden, wijngaarden, boomgaarden van Azië voortbrachten. Onder sterke bewapening werd ook gelost de jaarlijksche schatting aan goud en zilver, en dat alles werd door vreemde talen sprekende Aziaten door de straten van Thebe gedragen, begeleid door Aziatische slaven met lange baarden, het haar hangend op hun schouders en gekleed in helgekleurde wollen stoffen. Hun armen waren op hun rug of boven hun hoofden gebonden; zoo werden zij geleid langs de valreepen van het schip om hun slavenleven in dienst van den Pharao te beginnen.

Voor Thothmes waren nu de zwaarste jaren achter den rug en in de 12 jaren die hem nog restten heeft hij zich geheel gewijd aan het inwendig bestuur van Egypte, waartoe hij jaarlijks uitgebreide inspectiereizen maakte en alles persoonlijk controleerde, zoodat zijn eerste minister Rechmere van hem zeide: „Zijne Majesteit weet alles, er is niets dat hij niet weet."

Evenals gedurende de jaren zijner veldtochten verwaarloosde Thothmes niet wat hij als alle Pharao's een zijner eerste plichten beschouwde: het bouwen of vergrooten van tempels, gewijd aan de goden. Daarnaast volgde hij op groote schaal het voorbeeld van Thothmes I en Hatsjepsoet: het oprichten van obelisken vóór den pyloon der tempels.

Voor de eerste twee had hij opdracht gegeven aan zijn archi-

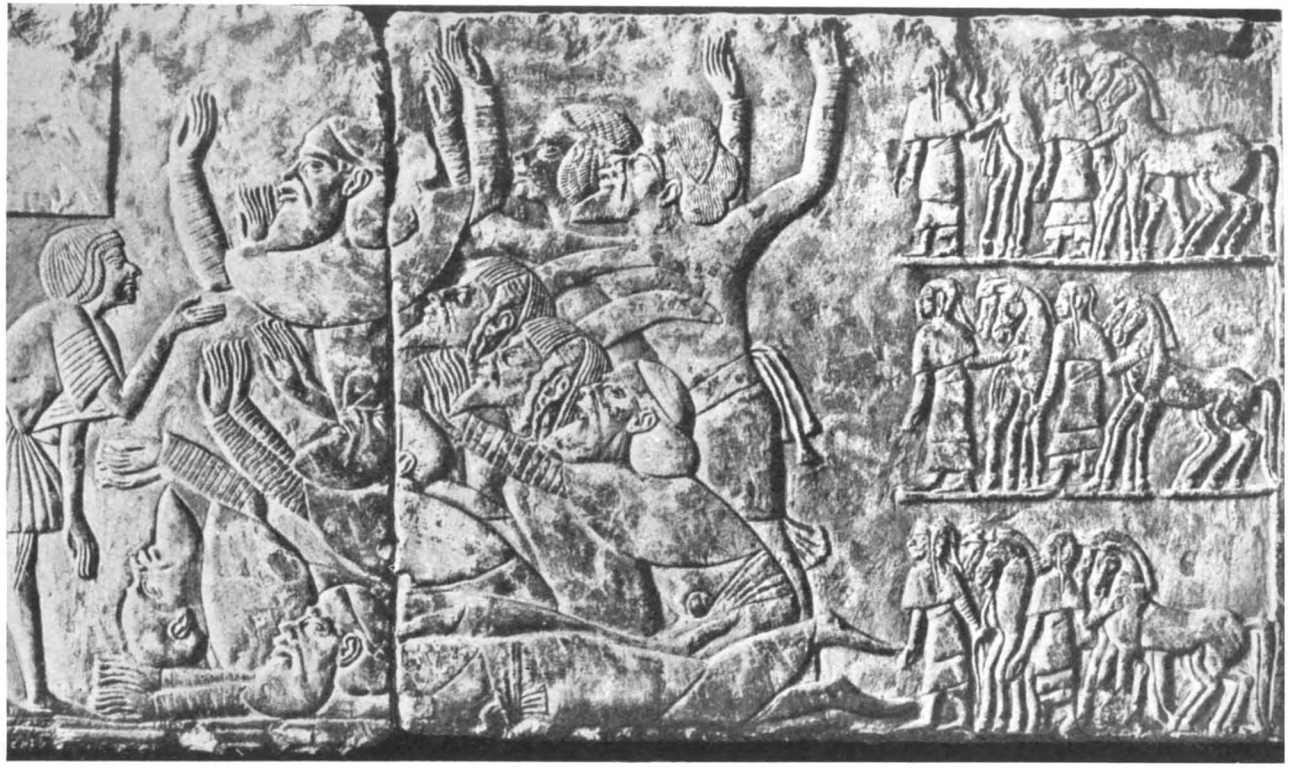

Museum van Oudheden, Leiden.

Uit hun land verdreven Aziaten een wijkplaats in Egypte vragende.
Reliëf uit het graf van Pharao Horemheb

Aziatische afgezanten aan een Pharao voorgesteld door een Egyptischen prins

In de slacht van Kadesch gevangen Hetieten

tect Poeemre om deze te plaatsen in Karnak ter eere van het 30e jaar zijner troonsbestijging, dus in 1451.
Van deze zijn nog slechts enkele brokstukken over. Voor zijn tweede jubileum liet hij wederom twee obelisken oprichten waarvan een zich nu in Istamboel bevindt.
Daarna liet hij één groote obelisk ontwerpen, die 32 meter hoog zou zijn en ook geplaatst zou worden in Karnak; doch hij stierf voor deze gereed was en eerst zijn kleinzoon Thothmes IV heeft hem doen voltooien en oprichten met een opdracht aan zijn grootvader. Deze obelisk werd in 330 v. C. door Constantijn den Groote naar Alexandrië gebracht met de bedoeling hem later te gebruiken voor de verfraaiing van zijn nieuwe hoofdstad Constantinopel. In plaats daarvan bracht zijn zoon Constantius hem in 303 v. C. naar Rome, waar hij in het Circus Maximus werd geplaatst. In 1587 n. C. werd hij daar gevonden in 3 stukken gebroken, die Paus Sixtus V in 1588 liet samenvoegen en oprichten met een kruis dat den triomf van het Christendom over het Heidendom moest verbeelden!
Ten slotte bouwde Thothmes in Heliopolis voor den tempel van Re nog twee obelisken, die echter slechts 21 meter hoog waren. Deze werden in 12 v. C. naar Alexandrië gebracht, vanwaar één in 1877 naar Londen verscheept werd en sedert op het Thames Embankment als „Cleopatra's needle" prijkt. Op den anderen legde New York beslag en plaatste hem als de Amerikaansche Cleopatra's needle in Central Park.
Aldus zijn de obelisken van Thothmes over de aarde ver-

spreid tusschen Istamboel en New York, terwijl het land, ter eere van welks goden zij werden opgericht, geen enkele er van heeft aan te wijzen.

Van de door Thothmes gebouwde tempels bevonden zich een aantal in Nubië, waar het werk veelal verricht werd door Semietische slaven, die hij van zijn verschillende tochten had meegebracht. Dat deze een niet te hard lot hadden, blijkt uit een inscriptie waarop zij den vizier Rechmere danken voor „brood en bier en goed voedsel en dat hij hen laat werken voor den beminnelijken koning". „Beminnelijk" is niet bepaald het epitheton, dat men verwachten zou voor den ouden krijgsman, maar het is wel merkwaardig, dat zelfs op slaven Thothmes den indruk van vriendelijkheid maakte!

Thothmes III overleed op hoogen leeftijd (vermoedelijk 82 jaar) als een God vereerd door zijn volk. Ook in de veroverde gebieden bleef zijn aandenken in eere, daar hij wel streng maar nooit noodeloos wreed was en men op zijn woord aan kon. Zijn reputatie van betrouwbaarheid bleek nog een eeuw na zijn dood, zooals het volgende bewijst. De toen levende Pharao bleef in gebreke zijn belofte gestand te doen de hem trouw gebleven vazallen in Syrië te beschermen tegen aanvallen der Hetieten, waarop de aan hun lot overgeleverden hem verwijtend schreven: „Wie zou vroeger Toenip geplunderd hebben zonder door Manakbiria (Thothmes III) geplunderd (gestraft) te zijn."

AMENHOTEP II (AACHEPEROERE),
(1448–1420 v. C.)

KONINGIN TYI

TOEN Thothmes in 1488 zijn krachten voelde afnemen, volgde hij het voorbeeld van vroegere Pharao's en maakte zijn zoon Amenhotep, wiens moeder, Merit-re, de dochter van koningin Hatsjepsoet was, tot mederegent.

Een jaar later overleed de koning en verkreeg Amenhotep den titel van Pharao, hetgeen hij zelf op een stèle, na een pompeuze beschrijving van de hemelvaart van zijn vader als volgt vermeldt: „Toen de zon was opgegaan, besteeg koning Aacheperoere, de zoon van Re, Amenhotep II, den troon van zijn vader en aanvaardde den koninklijken titel."

Hij kreeg spoedig gelegenheid om zich een waardig zoon van den grooten koning te toonen.

Toen de dood van Thothmes III in Syrië bekend werd, meenden velen met het oog op de jeugd van zijn opvolger, dat dit weer eens een schitterende gelegenheid was om te trachten het Egyptische juk af te werpen en de betaling der drukkende jaarlijksche schatting te staken. Zij zouden spoedig berouw hebben van hun opstandigheid. Ofschoon Amenhotep de regeering nauwelijks aanvaard had, besloot hij den dreigenden opstand terstond te onderdrukken.

Reeds in April van het jaar van zijn troonsbestijging trok hij aan het hoofd van zijn leger over land naar Noord-Palestina, waar zich ditmaal de haard van den opstand bevond. Vermoedelijk hadden zich eenige Phoenicische steden daarbij aangesloten daar hij anders zeker over zee zou zijn gegaan. Te Sjemesj-Edom, op den zuidelijken uitlooper van den Libanon, ontmoette hij de eerste troepen der opstandelingen die hij versloeg en van wie hij vele gevangen nam. Daarna volgde hij den Orontes tot Sinzar waar hij, vóórdat hij oostwaarts naar den Euphraat trok, een vijandelijke afdeeling cavalerie ontmoette wier hoofd hij persoonlijk doodde. De volgende blijkbaar grootere schermutseling had plaats in het land van Tachas bij Aleppo. Hier maakte hij 7 hoofden van den opstand gevangen wier vreeselijk lot wij later vermelden. Langs den Euphraat trok hij daarop naar Niy, dat reeds bij zijn nadering zijn poorten opende en den Pharao verwelkomde, die zeker een zeer verschillende ontvangst zou gehad hebben als berichten omtrent zijn zegevierenden veldtocht de stad niet reeds bereikt hadden!

Daarna keerde Amenhotep naar Egypte terug. Hij hield eerst in Memphis met zijn 500 gevangen Syrische en andere hoofden, 300 buitgemaakte strijdwagens benevens een grooten oorlogsbuit aan goud en koper, een triomfantelijken intocht, waarbij de geheele bevolking den jongen energieken Pharao een indrukwekkende ovatie bracht.

Van Memphis ging hij den Nijl op en zooals hij zelf op een stele te Elephantine vermeldt, had hij, toen hij Thebe naderde,

de bovengenoemde 7 aanvoerders levend met hun hoofden naar beneden vóór den boeg van zijn schip gehangen en maakte later 6 dezer halfdoode ongelukkigen in den tempel van Amen met eigen hand af.
Het doode lichaam van den zevenden nam de expeditie mede, die ter vestiging van het Egyptische gezag tot de 4e cataract naar Napata werd gezonden, waar het op de poort der stad werd opgehangen als afschrikwekkend voorbeeld voor de Nubische stammen van wat hun te wachten stond indien zij den toorn van den Pharao opwekten. Het is begrijpelijk, dat Amenhotep ten hoogste verbitterd was op de Aziatische vazallen die onmiddellijk na den dood van zijn vader tegen hem in opstand waren gekomen, maar niets kan de barbaarsche wreedheid van zijn wraakneming, die den zoon van Thothmes III onwaardig was, verontschuldigen.
Op de stèle te Elephantine spreekt Amenhotep II van zijn tocht naar den Euphraat als van zijn eersten veldtocht, daarmede te kennen gevende, dat hij van plan was evenals zijn vader geregelde expedities naar Azië te ondernemen.
Zijn energiek optreden en de berichten omtrent de gruwelijke wijze waarop de gevangen hoofden waren behandeld, hadden echter den Aziatischen vazallen alle lust benomen om weder op te staan, zoodat deze eerste veldtocht van Amenhotep II ook zijn laatste is geweest.
Amenhotep had groote lichaamskracht en de reputatie, waarop hij zeer trotsch was, dat niemand zijn boog kon

spannen, welk feit hij zelf op een stèle voor de eeuwigheid heeft geboekstaafd.
Na een regeering van 27 jaar, waarvan weinig bekend is, dan dat het land een tijd van vrede en welvaart beleefde, overleed Amenhotep II in 1420, vermoedelijk ongeveer 50 jaar oud.
Hij werd begraven in het dal der koningen; toen zijn graf in 1898 werd geopend, vond men den koning liggend in zijn sarcophaag van kwarts met den beroemden boog naast zich, doch overigens het graf leeg geplunderd.

THOTHMES IV (MENCHEPEROERE),
(1420—1411 v. C.)

KONINGIN MOETEMWEJA
(EEN MITANNISCHE PRINSES)

Thotmes IV en zijn moeder, Koningin Tyi

TUSSCHEN de klauwen van de sfinx te Gize bevindt zich een stèle van rood graniet, ca. 3,50 m hoog, waarop een romantisch verhaal is gebeiteld, namelijk hoe Thothmes IV als kroonprins eens op de jacht zich neergelegd had in de schaduw van de sfinx en daar was ingeslapen. In zijn droom verscheen hem de zonnegod, met wien de sfinx toen geïdentificeerd werd, en smeekte hem zijn lichaam uit het woestijnzand te bevrijden, daar al zijn ledematen hem pijn deden. Deze legende toont, dat de toestand te Gize 3000 jaar geleden dezelfde was als nu, daar men juist onlangs weer de zandbedekking van de sfinx heeft moeten verwijderen.

Thothmes IV schijnt, te oordeelen naar zijn mummie, een zwakke gezondheid te hebben gehad en eenigszins misvormd te zijn geweest; toch was hij genoodzaakt zoowel in Azië als in Nubië opstanden te onderdrukken. Ditmaal was het blijkbaar ook in zuidelijk Palestina onrustig geworden, want in zijn doodentempel in Thebe wordt melding gemaakt van Syriërs, die de koning in Gezer gevangen had genomen en Gezer lag in Zuid-Palestina op geringen afstand van Jeruzalem. Kort na zijn terugkeer in Thebe kwam het

bericht van een dreigenden opstand in de provincie Wawat in Nubië die op een Konosso inscriptie als volgt vermeld wordt: „De neger daalde af van Wawat, hij had plan om tegen Egypte op te staan en zich met alle barbaren en opstandelingen van andere landen te vereenigen." Voor „de neger" hierin echter slaagde, had Thothmes zijn troepen gezonden om de oproerlingen te straffen.

Van meer ingrijpende beteekenis dan deze betrekkelijk onbelangrijke veldtocht was het volgende. Sedert eenigen tijd begon het duidelijk te worden, dat in de Aziatische politiek in het vervolg met een nieuw element zou moeten rekening gehouden worden, nl. met de Hetieten, die zich hoe langer hoe meer lieten gelden en in de eerste plaats een gevaar opleverden voor Mitanni en de Aziatische landen die aan Egypte onderworpen waren.

Twee wegen stonden Egypte open om aan het Hetietische gevaar het hoofd te bieden. Het schijnbaar eerlijk gemeende aanbod van den Groot Cheta (zooals hij in Egypte genoemd werd) om tot een overeenkomst te komen betreffende de begrenzing van de beiderzijdsche belangensferen kon worden aanvaard, of met Mitanni en wellicht met Assyrië een verbond tegen de Hetieten gesloten worden. Egypte, dat de Hetieten min of meer als een quantité négligeable beschouwde, koos den laatsten weg, die ten slotte tot een langdurigen voor beide zijden uitputtenden oorlog zou leiden.

Deze keus is evenwel begrijpelijk. Mitanni, dat ten westen

Koningin Moetemweja

van den Euphraat aan de Egyptische vazalstaten grensde, was op het hoogste punt van zijn invloed in Azië. Het was kort geleden in oorlog geweest met Assyrië, waarbij het Asjoer, de hoofdstad van Assyrië, had ingenomen en de gouden poorten van het Assyrische paleis gebracht had naar de Mitannische hoofdstad, Wasoeganni. Ten einde den band met Mitanni te bevestigen, liet Thothmes den Mitannischen koning Artatama I om de hand zijner dochter vragen. Zonder twijfel was Artatama buitengewoon ingenomen met dit aanzoek, maar hij meende het aan zijn koninklijke waardigheid en de ingetogenheid der prinses verschuldigd te zijn den Pharao vijfmaal zijn vraag te laten herhalen, waarna hij eindelijk toegaf!

Bij haar komst in Egypte kreeg de Mitannische prinses, die de moeder zou worden van Amenhotep III, den Egyptischen naam van Moetemweja.

Dit was het eerste huwelijk dat tusschen een Egyptischen Pharao en de dochter van een vreemden vorst werd gesloten. De gevolgen van de alliantie bleken voor Egypte funest. Mitanni was een land, dat zijn bestaan uitsluitend te danken had aan den veroveringslust zijner machthebbers en zoodra deze verslapte zijn ondergang tegemoet ging. Het land dat spoedig een groote rol in Azië zou spelen, Assyrië, zag daarentegen niets liever dan dat Egypte en de Hetieten hun krachten verspilden door een langgerekten oorlog. Deze ontwikkeling der dingen zouden de Egyptische staatslieden echter alleen hebben kunnen voorzien als zij met een profe-

tischen blik begiftigd waren geweest!
Thothmes IV, die in 1411 jong stierf, heeft geen groote monumenten gesticht, hij heeft zich echter in een sympathiek licht laten zien door bij de voltooiing van den grooten obelisk, die door zijn grootvader begonnen was, doch gedurende 35 jaar verwaarloosd, uitsluitend aan dezen de eer te geven, hetgeen gunstig afsteekt bij de gewoonte van latere Pharao's, met name van Ramses II, om zich de eer van bouwwerken toe te eigenen, die door hun voorgangers waren geconcipieerd en gebouwd.
Zijn zoon, de toekomstige Amenhotep III, was nog een knaap toen zijn vader stierf. Hij was bestemd de volmaaktste vertegenwoordiger te worden van de pracht waarmede een Egyptische Pharao zich kon omgeven in den tijd van Egypte's grootsten bloei.

AMENHOTEP III (NEBMAATRE),
1412–1376

KONINGIN TEJE

Amenhotep III

VOOR sommige Egyptologen wordt de leeftijd van Amenhotep III, toen hij den troon besteeg, op niet veel ouder dan 10 jaar gesteld, anderen, waaronder Breasted, laten zich daaromtrent niet uit, terwijl Petrie meent dat hij tenminste 16 jaar moet geteld hebben. De laatste schatting schijnt wel aannemelijker als wij lezen dat hij in zijn eerste regeeringsjaar reeds op de leeuwenjacht ging en in zijn vijfde een strafexpeditie naar Nubië leidde.

Omtrent zijn regeeringstijd zijn echter de meesten het eens, nl. van 1412–1376, zoodat hij 46 of 52 moet zijn geweest toen hij stierf.

Toen Amenhotep Pharao werd stond Egypte in het zenith zijner macht, welvaart en invloed als wereldrijk. Syrië en Phoenicië, die in den tijd van zijn overgrootvader Thothmes III en ook daarna door de voortdurende opstanden tegen het Egyptische gezag tot vele veldtochten aanleiding hadden gegeven, waren voorloopig althans tot rust gekomen. Vermoedelijk was dit ook het gevolg van de goede resultaten van de opvoeding der zonen van de onderworpen vorsten in Egypte, waardoor een meer vriendschappelijke verhouding was ontstaan met een beter besef van de macht van het

land waartegen hun vaders telkens in verzet kwamen.
Amenhotep kon zich dus ongestoord wijden aan de binnenlandsche aangelegenheden van het rijk en aan datgene, wat allen Pharao's altijd in het bijzonder ter harte was gegaan: het bouwen en vergrooten en verfraaien van tempels en monumenten ter eere der goden, niet in de laatste plaats om hun eigen namen en daden voor het nageslacht te bewaren.
Ofschoon later maar al te duidelijk is gebleken dat het verstandig ware geweest althans af en toe een vlagvertoon in Syrië te maken, zou het onbillijk zijn hem een „roi fainéant" te noemen; hij heeft daarvoor te veel energie getoond, al kwam deze niet tot uiting op een oorlogsterrein. Trouwens zijn gelaatstrekken zijn niet die van een indolente genotzuchtige natuur.
In het tweede jaar zijner regeering huwde Amenhotep Teje, de dochter van Joea en Toea, bekende figuren aan het hof, wel van adel, doch niet van koninklijken bloede.
Amenhotep geeft op de scarabee, waarop hij zijn huwelijk vermeldt Teje terstond den titel van „groote koninklijke vrouw", die alleen toekwam aan haar, wier zoon de rechtmatige troonopvolger was, en voegt er aan toe„de vrouw van den machtigen koning van het land dat zich uitstrekt van Karoi (het land bij de 4e cataract) tot den Euphraat" alsof hij zeggen wil dat er geen praatjes geduld zullen worden over haar burgerlijke afkomst!
Koningin Teje, wier niet mooie maar energieke gelaat ons

Cairo Museum

Koningin Teje

bij blijft als wij haar beeltenis eenmaal zagen, heeft in het leven van haar gemaal zeker een belangrijke rol gespeeld, hetgeen reeds blijkt uit de omstandigheid dat Amenhotep de eerste Pharao is geweest, die in alle officieele stukken en proclamatiën den naam der koningin steeds onmiddellijk op den zijne liet volgen. Na zijn dood is ook uit twee brieven van Doesjratta, den Mitannikoning, gebleken, dat Teje van de buitenlandsche politiek op de hoogte was en vertrouwelijke besprekingen met de afgezanten van buitenlandsche vorsten bijwoonde. Een dezer brieven is gericht aan haarzelf. Doesjratta zegt daarin: „Gij weet hoe uw gemaal en ik met elkander bevriend waren. Gij weet beter dan wie ook de woorden, die wij met elkander hebben gesproken. Een ander weet dit niet."
De andere brief is gericht aan haar zoon, Ichnaton, en zegt in antwoord op een vraag van dezen: „Wend u tot uw moeder, die is van alles op de hoogte."
Het is wel waarschijnlijk dat deze vrouw op de godsdienstige overtuigingen van haar zoon invloed heeft gehad.
In het tiende jaar zijner regeering werd de band tusschen Egypte en Mitanni bevestigd door het huwelijk van Amenhotep met een dochter van Soetarna, genaamd Giloechepa, die met groot gevolg, waaronder 317 haremdames, in Thebe aankwam. Haar komst maakte echter geen verschil in de bevoorrechte positie van Teje, die zelfs in de huwelijksscarabee van Giloechepa een grootere plaats inneemt dan de nieuwe vrouw, van wie ook verder nooit meer melding

wordt gemaakt. Later heeft Amenhotep weder een prinses uit Mitanni getrouwd, nl. Tadoechepa, de dochter van Doesjratta den opvolger van Soetarna, dus de nicht van Giloechepa – waarbij Doesjratta zich niet geneert als dank voor het afstaan zijner dochter een groot bedrag aan goud te vragen.

Tadoechepa, die bij den dood van Amenhotep een jonge weduwe was, huwde Ichnaton en sommigen beweren, dat zij diens beminde en schoone vrouw Nefertete geweest is.

Amenhotep schijnt een voorliefde gehad te hebben voor tantes en nichten uit dezelfde familie! Na de zuster van Kadashmancharbe, den koning van Babylonië, gehuwd te hebben, wenschte hij ook diens dochter te voegen bij zijn collectie van buitenlandsche koninklijke vrouwen. Kadashmancharbe ging hierop echter niet terstond in, daar hij eerst wenschte te weten hoe zijn zuster het maakte, van wie hij niet wist of zij dood of levend was. Toen hij daaromtrent bevredigende inlichtingen had ontvangen, was hij bereid zijn dochter te zenden mits de Pharao hem goud, veel goud, zond en een zijner dochters.

Amenhotep antwoordde hierop dat dochters van Egyptische koningen niet ten huwelijk werden gegeven aan kleine potentaatjes als de koning van Babylon! Kadashmancharbe was blijkbaar geen zeer kwalijknemend man, want hij vroeg, of Amenhotep hem dan maar een of andere mooie jonge vrouw wilde zenden, die hij wel voor een Egyptische prinses van den bloede zou uitgeven!!

Na deze uitweiding over de huwelijksaangelegenheden van Amenhotep III en de Aziatische huwelijksmarkt, wordt het tijd aandacht te geven aan een andere zijde van zijn leven, waaraan ook hijzelf vermoedelijk grootere beteekenis toekende.

De man, die daarbij een groote rol heeft gespeeld, was Amenhotep, de zoon van Hapoe, die in de regeering van zijn naamgenoot dezelfde plaats heeft ingenomen als Senmoet in de dagen van Hatsjepsoet, nl. als het hoofd der architecten, beeldhouwers en vaklieden, die bezig waren voor den Pharao de tempels en monumenten op te richten die Egypte beroemd hebben gemaakt. De bijgevoegde afbeelding geeft hem weer op zijn 80e jaar, een leelijke maar belangwekkende kop en een der beste voorbeelden van de Egyptische portretkunst onder de 18e Dynastie.

Amenhotep, de zoon van Hapoe, behoorde tot een oudadellijke familie; hij begon als schrijver aan het hof van Amenhotep en klom door zijn buitengewone begaafdheid op tot minister van openbare werken, als hoedanig hij met zijn meester die ontzagwekkende bouwwerken heeft geconcipieerd en uitgevoerd waarvan wij vele helaas slechts uit beschrijvingen kennen.

In de eerste plaats zij vermeld de door Amenhotep gebouwde en door Ramses II belangrijk vergroote tempel van Luksor op geringen afstand van Thebe. Het is hier vooral de voorhof met aan drie zijden een dubbele rij zuilen, nabootsing van papyrusstengels, die tot de schoonste van hun soort in

Egypte behooren. Hij, die niet in staat is Luksor te bezoeken, kan zich een denkbeeld vormen van de gratie en den eenvoud dezer zuilen door de bezichtiging van de kleine zuil van grijs graniet in het British Museum, die afkomstig is van den nu verganen tempel door Amenhotep in Heliopolis gebouwd.

Van de aan den voorhof aansluitende groote hypostyl-zaal, die gelijk zou worden aan de wereldberoemde in Karnak, zijn alleen veertien 16 meter hooge zuilen gereed gekomen, maar deze vormen het meest aantrekkelijke en imposante gedeelte van den grooten tempel, vooral van den Nijl af gezien.

Te oordeelen naar een door hem zelf op een 3 meter hooge zwarte granieten stèle opgestelde inscriptie bevond zich de schitterendste tempel, dien hij ter eere van Amen bouwde, op den westelijken oever van den Nijl bij Thebe. De gevel was van met goud ingelegde fijne witte zandsteen, hetgeen tegen den wolkeloozen blauwen hemel een feeërieken indruk moet hebben gemaakt. Bovengenoemde inscriptie is het eenige wat van dezen tempel over is, want de monumentenvandaal Ramses II heeft het materiaal gebruikt voor zijn eigen Mausoleum en wat hij spaarde heeft zijn zoon Merneptah zich toegeëigend.

Bovengenoemde stèle, die in 1896 door Petrie ontdekt werd, heeft een merkwaardige geschiedenis.

Het inschrift was bijna geheel vernietigd door den fanatieken Ichnaton, maar Seti had het oude schrift zoo goed en zoo kwaad als het ging doen herstellen. Zijn kleinzoon, die

Zuilenzaal van Luksor

De Memnon Kolossen - Standbeelden van Amenhotep III

zijn grootvaders piëteit miste, wilde dit prachtige stuk graniet niet ongebruikt laten liggen tusschen het puin; hij keerde daarom zijn voorkant tegen den muur en liet op den achterkant het beroemde overwinningslied beitelen, waarin de naam Israël voorkomt, waardoor het meer belangstelling in de wereld heeft gewekt dan alle verrichtingen van Merneptah tezamen.

Op den westelijken oever bij Medinet Haboe tegenover Thebe zijn van een grooten afstand zichtbaar twee ongeveer 16 meter hooge standbeelden, die door den tand des tijds zeer geleden hebben. Zij vertoonden t.z.t. Amenhotep III in zittende houding en stonden vóór zijn doodentempel die verdwenen is. Zij worden genoemd de Colossi van Memnon. De noordelijkste schijnt ten tijde van de Romeinsche overheersching bij het opgaan van de zon een eigenaardig klagend geluid te hebben doen hooren, dat in den Romeinschen tijd vele toeristen heeft getrokken, die hun indrukken in proza en vers op de beenen van het beeld hebben vereeuwigd. Toen Septimius Severus het bovenste gedeelte liet restaureeren, hield het phenomeen op.

Behalve de vele tempels, die overal in Egypte verrezen, heeft Amenhotep, de zoon van Hapoe, twee tempels in Nubië gebouwd, te Soleb en Sedeïnga. Die van Soleb, 90 meter lang met zijn grooten pyloon, twee hypostyl-zalen, zijn twee in graniet gehouwen leeuwen (nu in het British Museum) moeten de Nubiërs wel eerbied hebben gegeven voor een Pharao, die zulke gebouwen kon doen oprichten

op grooten afstand van zijn hoofdstad, De kleinere tempel te Sedeïnga, gebouwd ter eere van koningin Teje, die daar als een godheid werd vereerd, kennen wij alleen uit een schets, die een geleerde van Napoleons expeditie, bekoord door zijn schoonheid, er van maakte. 23 jaar later wilde Mohammed Ali een paleis bouwen te Assoean en gebruikte daarvoor het materiaal van den tempel van Sedeïnga, dien hij geheel liet afbreken.

Wij moeten ons nu tevreden stellen met de sombere steenmassa's, die door hun afmetingen en architectonische schoonheid toch nog zulk een overweldigenden indruk maken; maar de oude Egyptenaar zag zijn tempels schitterend in alle kleuren van den regenboog.
Zij waren versierd met de schilderingen, die het leven en de triomfen der Pharao's en de legenden omtrent de goden voorstelden. Alle reliëfs, wier uitwerking nu uitsluitend afhangt van de schoonheid der lijnen, waren toen geschilderd in natuurlijke kleuren.
De vrome naderde den tempel door een lange laan van sfinxen, aan het einde waarvan hij een ingangspoort ontwaarde tusschen twee met levendige kleuren beschilderde torens, den zoogenaamden pyloon. [1])
Voor dezen ingang stonden veelal meer dan levensgroote

[1]) Het grieksche woord *πυλών* beteekent ingang, poort, en wordt door klassieke Grieksche schrijvers gebruikt ter aanduiding van het geheel van tempeltorens en daartusschen gelegen ingang. Het is daarom m.i. niet juist om van pylonen te spreken.

standbeelden van den koninklijken bouwheer en obelisken van rood graniet uit Assoean, waarop de geschiedenis, de grootheid en vroomheid van den monarch voor het nageslacht waren bewaard.

Door sterke krammen waren aan elke zijde van dezen pyloon 4 vlaggestokken bevestigd, wier roode wimpels boven de kroonlijst van den pyloon uitwapperden. De groote ingangspoort van cederhout van den Libanon, ingelegd met brons en goud, leidde naar een open ruimte omgeven door een rij zuilen met kelkvormige kapiteelen, genaamd de peristyl.

Aan een zijde van dezen hof stond een groote stèle, versierd met goud en edelsteenen; vóór deze stele plaatste zich de Pharao als hij als opperpriester bij groote plechtigheden den dienst leidde. Dan komt men door een iets hooger gelegen vestibule in een groote overdekte zaal met een middenschip en twee lager gelegen zijbeuken, den eigenlijken tempel. Het dak boven het middenschip wordt gedragen door zuilen met kelkvormige kapiteelen, dat boven de zijbeuken door zuilen met kapiteelen met gesloten knoppen.

Het gedeelte muur, gevormd door het hooger gelegen schip en de lager gelegen zijbeuken, wordt gebruikt voor het aanbrengen van ramen, waardoor de geheele hypostyl-zaal half verlicht is. Het geheel is het prototype der gothische kathedraal.

De muren van de hypostyl-zaal waren bedekt met lichtgekleurde reliëfs, die meestal den koning voorstelden offeranden brengend aan de goden. Dergelijke voorstellingen

bevonden zich ook op de zuilen. De vloer was ingelegd met zilver, hetgeen toen ter tijd in Egypte kostbaarder was dan goud.
Deze zaal gaf toegang tot drie kleine kamers die altijd donker waren, behalve wanneer de dienstdoende priester met zijn lamp binnentrad om den dagelijkschen eeredienst te verrichten. De middelste kamer was het verblijf der hoofdgodheid, de zijkamers van de met hem verbonden goden.
De groote religieuze processies, waar de God den volke vertoond werd, hadden meestal op den Nijl plaats, die een ideale heirbaan vormde voor de prachtige godsdienstige feesten waarin de Egyptenaar behagen schiep.
Aan het hoofd voer dan het reusachtige schip waarop de God gezeten was op een altaar van barnsteen, geïncrusteerd met zilver en goud.
Het schip, dat Ramses II voor deze gelegenheid liet maken, was 68 meter lang. Dit schip werd gevolgd door een aantal kleurig geschilderde en met vlaggen getooide schepen, waarop zich de Pharao, de priesters en de edelen bevonden. Geen wonder dat deze optochten langs den statigen Nijl op de bevolking, die aan beide zijden geschaard stond, een overweldigenden indruk maakten.

De welvaart van Egypte is nooit grooter geweest dan gedurende de 36-jarige regeering van Amenhotep III, waarin het land de voordeelen van een lange periode van vrede ten volle genoot.

De Nijl van de Delta tot de 4e cataract was een en al leven door de schepen die de producten van Phoenicië, Cyprus, Kreta en Griekenland naar Egypte brachten, terwijl omgekeerd de voortbrengselen der Egyptische kunst en nijverheid hun weg naar die landen vonden, zelfs naar Mycene in het binnenland van Griekenland, waar scarabeeën met de namen van Amenhotep III en koningin Teje zijn gevonden. Degenen, die te ver van de havensteden af woonden, zonden hun producten met lange karavanen via de landengte van Suez. Dit handelsverkeer moest beschermd en geregeld worden, want de zeeroovers van Lycië, het zuidelijkst gelegen land van Klein Azië, maakten de kusten der Middellandsche Zee onveilig. Amenhotep was daarom genoodzaakt een soort politievloot te organiseeren, die langs de kust van de Delta patrouilleerde en den toegang tot de rivier gesloten hield voor alle ongewenschte gasten. Hier werden douanekantoren opgericht waar van alle door de schepen aangevoerde goederen, die niet voor den koning bestemd waren, invoerrecht werd geheven; dergelijke kantoren bevonden zich ook op de grenzen der landwegen, waar alle eenigszins verdachte vreemdelingen werden geweerd, maar de wettige handel aangemoedigd, beschermd en... behoorlijk belast werd. Het inkomen uit deze douanerechten moet zeer aanzienlijk zijn geweest maar wordt nergens vermeld.
Door het levendige internationale verkeer was Egypte buitengewoon vatbaar geworden voor alle invloeden van buiten, zoowel op materieel als geestelijk gebied. Vreemde

kunstuitingen werden beoordeeld, overgenomen of gewijzigd naar Egyptische smaak of behoefte. Ook de godsdienst ondervond den invloed van de opvattingen en gebruiken der omringende landen. Het kenmerk van dit tijdperk zou dan ook genoemd kunnen worden: „internationale uitwisseling van materieele en geestelijke goederen".

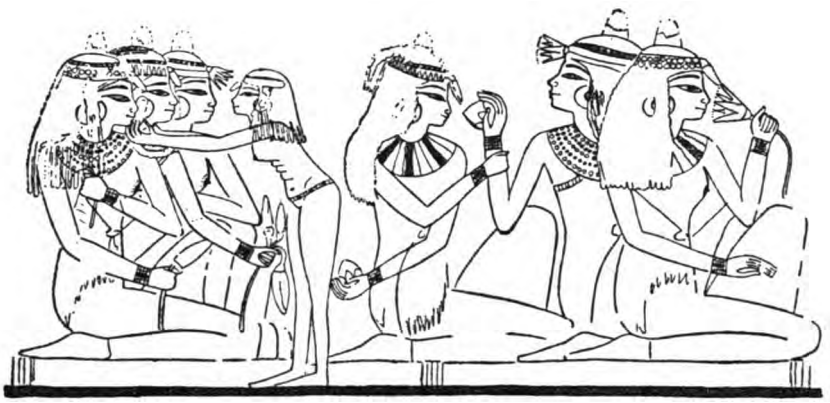

Bijeenkomst van dames onder de 18e Dynastie

De vreemde invloed op de kunst en kunstnijverheid van Egypte was voornamelijk merkbaar door een zekere verfijning; zilveren spiegels gevat in goud, ebbenhouten en ivoren zalfpotten, kostbaar en kunstig afgewerkt goudsmids- en juwelierswerk bevonden zich in de huizen der aanzienlijken. Ook in de beeldhouwkunst, met name in de gelaatstrekken, is een sterke buitenlandsche invloed merkbaar. In de plaats der als uit marmer gehouwen strakke gezichten der eerste tijden (zie afbeelding Pharao Chephren) is gekomen meer zachtheid, een vriendelijker uitdrukking op het

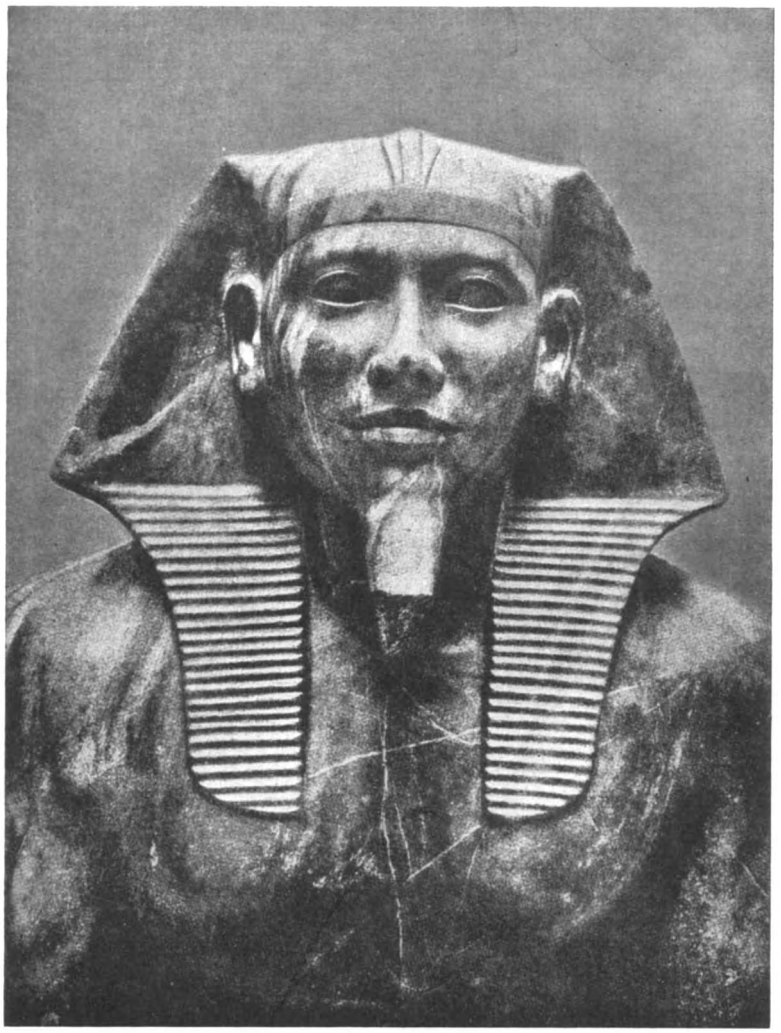

Koning Chephren, bouwer van de tweede pyramide
(2778–2754 v. C.)

Amenhotep IV (jeugdportret)

dikwijls fijn besneden gelaat, b.v. van het bekoorlijke jeugdportret van Ichnaton.
Indien dit op een verandering in het wezen der Egyptenaren wijst, dan is deze vermoedelijk ook ontstaan door de vermenging met vreemd bloed.
Thothmes had van zijn veldtochten 8.000 gevangenen naar Egypte gebracht, waaronder vele vrouwen ook uit de hoogere standen, en het spreekt vanzelf, dat de Egyptenaren bij voorkeur de aantrekkelijkste, ook op geestelijk gebied, voor hun harems uitkozen. Wij hebben gezien, dat op den troon hetzelfde procedé zich afspeelde en de Pharao's herhaaldelijk met Aziatische prinsessen huwden.

KRETA, DE HETIETEN, BABYLONIE EN ASSYRIE

Kreta

VOOR ik de geschiedenis der 18e Dynastie verder behandel, is het gewenscht in vogelvlucht een blik te werpen op de naburige volken en wel in de eerste plaats op Kreta.

De opgravingen en onderzoekingen van Evans en anderen in de koninklijke paleizen te Knossos, Phaistos en Hagia Triada hebben een cultuur aan het licht gebracht, die even oud is als de Egyptische en sedert in hooge mate de belangstelling van alle archaeologen heeft opgewekt.

Deze kunst is van grooten invloed geweest op de Egyptische, maar vooral ook op de Grieksche, hetgeen, wat de laatste betreft, is gebleken door de opgravingen van Schliemann in 1876 te Mycene, in de vlakte van Argos.

Daar ik mij bepaal tot de 18e Dynastie, is het hier niet de plaats om op deze kunstuitingen nader in te gaan. Wie belang stelt in Kretische Kunst, zij verwezen naar het boek van Prof. Dr G. A. S. Snijder „Kretische Kunst", dat dezen zomer bij Gebr. Maan in Berlijn uitkwam.

Prof. Snijder bespreekt daarin uitvoerig de voornaamste werken bij goede afbeeldingen en stelt tal van nieuwe problemen aan de orde.

Ofschoon de Kretenzers een groot zeevarend volk waren, is nooit gebleken, dat zij de behoefte gevoelden aan veroveringen of het stichten van koloniën. In politiek opzicht waren zij volkomen tevreden met hun toestand van „splendid isolation".

Met Egypte heeft Kreta vermoedelijk reeds sedert de tijden der eerste Dynastieën een zeer levendig en vriendschappelijk verkeer onderhouden, waarvan nog verschillende bewijzen aanwezig zijn.

In de eerste plaats de honderden Egyptische voorwerpen, die in Kreta gevonden zijn en de talrijke Kretische vazen, die in Egypte te voorschijn zijn gekomen.

En verder uit het volgende:

Een der belangwekkendste eigenaardigheden bij de beschildering der Egyptische graven, voornamelijk van die van hooge staatsambtenaren, is de afbeelding van vertegenwoordigers der volken, waarmede Egypte in aanraking kwam.

De graven der ambtenaren van de 18e Dynastie zijn hierin bijzonder rijk, met name die van Senmoet en Rechmere.

Senmoet was, zooals wij reeds gezien hebben, de rechterhand van koningin Hatsjepsoet; hij was ook haar architect en onderwijzer van haar dochter, prinses Neferoere, met wie hij afgebeeld is op een granieten standbeeld, dat zich in het Berlijnsche museum bevindt.

Rechmere was de eerste minister van de volgende regeering; zijn graf bevat onschatbare mededeelingen omtrent den maatschappelijken en politieken toestand van het Egypte

van zijn tijd en in zijn schilderingen niet minder interessante afbeeldingen van Egyptenaren en vreemdelingen.
Op de beschildering van beide graven vindt men, zooals op dergelijke graven gebruikelijk is, afbeeldingen van de vertegenwoordigers der 4 hemelstreken, die aan de Pharao's geschenken brengen.
Het westen is daarbij altijd voorgesteld door een ras, dat de Egyptenaren Keftioe noemden. Daar nu de dracht en de haartooi van dezen volkomen overeenstemmen met die gevonden op Kreta bij de opgravingen van Sir Arthur Evans mogen wij aannemen, dat de op deze Egyptische graven als Keftioe genoemden, vertegenwoordigers waren van den koning van Kreta.
Omstreeks het jaar 1400 v. Ch., tijdens de regeering van Amenhotep III, houden de relaties tusschen Egypte en Kreta, die zoovele eeuwen beide volken en hun cultuur voortdurend met elkaar in aanraking hadden gebracht, nagenoeg geheel op door de verwoesting van de hoofdsteden Knossos en Phaistos met hun koninklijke paleizen. Er zijn goede redenen om aan te nemen dat dit geschied is door de bewoners van het Grieksche vasteland, de dragers van de zoogenaamde Myceensche kultuur. Deze waren in den tijd, die aan den val van Kreta vooraf ging, reeds zeer machtig en hadden waarschijnlijk te voren reeds roof- en strooptochten tegen Kreta ondernomen.
Amenhotep, die reeds de energie miste door persoonlijk ingrijpen de opstandige neigingen zijner Egyptische vazallen

in de kiem te smoren, voelde blijkbaar geen roeping zijne Kretensische vrienden te hulp te snellen!

De Hetieten

Wat was dit volk, welks invloed op de oude wereld zoo kort en noodlottig is geweest? Driekwart eeuw geleden was van de Hetieten niet veel meer bekend dan wat omtrent hen in den bijbel te vinden is.

In Genesis 23 komt b.v. dat geestige verhaal voor van de onderhandeling van Abraham met Efron, den Hetiet, over de spelonk van Machpelah, voor een graf voor hem en zijn vrouw. Op het verzoek van Abraham om een familiegraf antwoorden eerst de zonen Heths: „Gij zijt een vorst Gods, begraaf uwe dooden in de keur onzer graven, niemand van ons zal zijn graf voor u weren," en later Efron zelf: „Den akker geef ik u, ook de spelonk, die daar is, dien geef ik u, begraaf uwe dooden." Waarop Abraham: „Hoor mij, ik zal het geld des akkers geven, neem het van mij."

En Efron, die blijkbaar reeds berouw had over zijn edelmoedigheid: „Hoor mij, een land van 400 sikkelen zilver, wat is dat tusschen u en mij? Begraaf slechts uwe dooden." Eerst was hem de eer voldoende maar later schenen 400 sikkelen zilver ook niet te versmaden!

Genesis 26 : 34 huwt Ezau met Judith en Basmath, dochteren van Hetieten.

Jozua 1 : 4 geeft de Heer het gansche vruchtbare land der Hetieten aan de kinderen Israëls.

Jozua 3 : 10 drijft de Heer de Kanaänieten en de Hetieten uit: Jozua 24 : 11 streden de burgers van Jericho tegen de Hetieten.
Richteren 3 : 5 wonen de kinderen Israëls in het midden der Hetieten, wier dochteren zij tot vrouwen nemen.
2 Koningen 7 : 6 hooren de Syriërs het geluid eener groote heermacht, zoodat zij uitroepen: „Ziet, de koning Israëls heeft tegen ons gehuurd de koningen der Hetieten en de koningen der Egyptenaren om tegen ons te strijden", waaruit blijkt, dat de Hetieten toen reeds als geduchte tegenstanders werden beschouwd.
Eerst in 1872 kwam er eenig licht omtrent dit volk. Toen slaagde Wright er in om afgietsels van de zoogenaamde „Hamath steenen" te maken, stukken basalt, waarop inscripties stonden in een onbekend hiëroglyphenschrift.
Dit vestigde de aandacht der geleerden op dit mysterieuse volk en Hetitologie werd weldra een studievak. Men vond nu talrijke exemplaren van die zeer karakteristieke Hetietische hiëroglyphen. Blijkbaar waren deze afkomstig van een volk, dat hier gewoond had maar wie dit volk was bleef vooralsnog een raadsel. Eindelijk in 1906 kwam er licht, toen Hugo Winckler er in slaagde de oude hoofdstad der Hetieten te ontdekken in Boghaz-Kiöi, waar reeds lang vermoed was, dat onder de heuvelen de ruïnen eener belangrijke stad waren verborgen. Werkelijk bleek dit de oude hoofdstad der Hetieten te zijn, genaamd Chattoesas. In een der zalen van het paleis vond Winckler 20.000 tabletten, voor

het grootste deel geschreven in het reeds bekende Babylonische spijkerschrift, die de geschiedenis van de opkomst van het Hetietische rijk bleken te bevatten. Winckler had daarbij het geluk een kopie of eigenlijk een ontwerp te ontdekken in Babylonisch spijkerschrift van het beroemde vredesverdrag tusschen een Hetietenkoning en Ramses II, dat gevonden was in den tempel van Karnak, waardoor onwederlegbaar de identiteit bleek van de Cheta van de Egyptische monumenten met de Hetieten. De koning, Chattoesil III van het Boghaz-Kiöidocument is blijkbaar de Chetasil en de Chattiers de Cheta van het Egyptische inschrift, de Chatti der Assyriërs en de Hetieten van het Oude Testament.

Op andere tabletten stond een onbekend hiëroglyphenschrift, dat lang onontcijferd bleef. Professor Hrozny uit Praag, die in November 1935 op uitnoodiging der afdeeling voor oude geschiedenis van de Allard Pierson-Stichting, lezingen in Holland hield over de Hetieten, heeft, gesteund door Prof. Forrer en anderen, het Hetietische hiëroglyphenschrift ontcijferd en is daarbij tot de gevolgtrekking gekomen dat de verschillende dialecten, die zij er in ontdekt hebben, tot de Indo-Europeesche groep behooren en wijzen op een immigratie uit Europa via den Hellespont tusschen 2500 en 2000 v. C. Deze volksstammen zouden zich dan vermengd hebben met een oeroud volk, uit welker vereeniging de Hetieten ontstaan zouden zijn. Uit de hiëroglyphen zou verder blijken, dat er nog sprake is van een volk, dat

van de Kaspische Zee naar Noord-Mesopotamië trok en zich aan den Euphraat vestigde. Daar vermengde het zich met een autochtoon Kaukasisch ras en werd in de geschiedenis bekend als het koninkrijk van Mitanni, dat met Egypte herhaaldelijk in vriendschappelijke aanraking kwam, doch met de Hetieten in voortdurenden strijd leefde.

Uit de tabletten in spijkerschrift van Boghaz Kiöi is gebleken, dat het Hetitische rijk eerst ongeveer 1400 v. C. onder zijn bekwamen maar onbetrouwbaren koning Shoebbiloelioema een rol in de geschiedenis der oudheid begint te spelen, die echter niet veel langer duurt dan twee eeuwen, daar het volk tegen 1200 v. C. verdwijnt in den maalstroom van strijdende elementen. De politiek van dezen koning was onder een schijnbaar vriendschappelijke verhouding anti-Egyptisch georiënteerd. Eerst na de troonsbestijging van Ichnaton trad Shoebbiloelioema openlijk vijandig tegen Egypte op. De strijd die toen begon tusschen Egypte en het Hetitische rijk om de suprematie in West-Azië, werd met afwisselend succes gevoerd en putte de krachten van beide landen zoozeer uit, dat zij slechts een zwakken tegenstand konden bieden aan den aanval van Assyrië. Egypte herstelde zich in de daarop volgende jaren, maar bij den grooten aanval der Aziaten, die door Ramses III werd teruggeslagen, was het leger der Hetieten, dat een eeuw vroeger tegen de geheele macht van het rijk der Pharao's met succes kon optreden, slechts een contingent huurtroepen geworden, deel uitmakend van een samengeraapte bende,

die volkomen verslagen werd door zijn vroegeren mededinger.

Babylonië en Assyrië

De twee andere volken die veelvuldig in aanraking kwamen met het Oude Egypte, zijn Babylonië en Assyrië.
Van deze twee is Babylonië zeker het land dat het meest voor de beschaving der oude wereld heeft beteekend. Een groot aantal kleitabletten heeft ons met de hoofdfiguren en de hoofdmomenten der Babylonische geschiedenis bekend gemaakt. Het is hier niet de plaats om over deze geschiedenis uit te weiden, maar er zijn twee vorsten, die ons door het karakter hunner wetten een denkbeeld kunnen geven van hun mentaliteit en den trap van ontwikkeling van hun tijd. Het is in de eerste plaats de priestervorst Oeroekagina, die in de 29e eeuw v. C. in Zuid-Babylonië heerschte. Zijn wetgeving doet volkomen modern-sociaal aan, daar zij voornamelijk tot doel heeft de zwakken, minderbedeelden tegen de machtigen te beschermen.
De andere wetgeving is die van den grooten koning Hammoerabi, die van 1955–1913 v. C. leefde. Zijn wetten zijn in 1902 te Soesa gevonden, gegraveerd op een ruim twee meter hoog blok van dioriet, dat zich nu in het Louvre bevindt.
Deze wetten zijn, wat hun straffen betreft, uiterst streng: „awiloem soe iddak", d.i. „die man zal sterven", is een telkens terugkeerend refrein, maar verder – en dit doet insgelijks zeer modern aan – spreekt er een groote zorg uit

voor de sociale positie der vrouw, die in het oosten veel te wenschen overliet.
Onder Hammoerabi heeft het land zijn grootste uitbreiding gekregen, daarna is zijn beteekenis en invloed als wereldmacht gedaald.
Betrekkelijk kort na Hammoerabi's overlijden is Babel geplunderd door een leger uit het noorden, misschien de Hetieten. Deze werden verdreven door de Kassieten, die zich, trots voortdurende oorlogen met Assyrië, van 1746–1169 hebben weten te handhaven, al slaagde een zoon van den Assyrischen koning Salmanassar I omstreeks 1300 er in gedurende 7 jaar Babylon te bezetten.
In het el Amarna tijdperk regeerde dus de Kassietische dynastie in Babylonië, die het land naar buiten weliswaar weinig roem bracht maar overigens door godsdienstige verdraagzaamheid en verstandige wetten het volk voor zich heeft weten te winnen en orde en welvaart te doen heerschen.
Wat Assyrië betreft weten wij omtrent zijn oudste geschiedenis weinig. Van aanraking met Egypte vernemen wij het eerst in de 15e eeuw v. C. toen er sprake is van geschenken aan den Pharao Thothmes III om diens steun te verkrijgen in Assyrië's oorlogen met Mitanni.
Ook is een brief bekend van een Assyrischen koning aan Amenhotep III, goud vragend voor de aan den Pharao afgestane prinses.
Met Babylonië was Assyrië sedert 1500 voortdurend in oorlog en toen na de Amarnaperiode Egypte trachtte het noord-

westelijk Aziatische rijk te herwinnen, zag Salmanassar I ca. 1300 v. C. zijn kans schoon om de suprematie over West-Azië op te eischen.
Eerst na den dood van den beroemden Assyrischen koning Assur-bani-pal slaagde de Babylonische koning Nabopolassar er in weer de overhand te verkrijgen; tezamen met den Koning van Medië veroverde en verwoestte hij in 612 v. C. Ninevé, waarmede het Assyrische rijk ten onder ging.

Vervolg Amenhotep III

Keeren wij thans na deze uitweiding over de naburige volken tot Egypte terug.
Tegen het einde der regeering van Amenhotep III, die zich gekenmerkt had door de bijna volkomen afwezigheid van verzet tegen de Egyptische suprematie bij de Klein-Aziatische volken, begonnen zich enkele donkere wolken samen te trekken aan den Euphraat, waar koning Doesjratta van Mitanni aan den Pharao meldt, dat de Hetieten zijn land zijn binnengevallen doch dat hij hen verslagen heeft. Of deze overwinning zoo volkomen is geweest als Doesjratta wil doen gelooven, mag betwijfeld worden met het oog op latere gebeurtenissen. Intusschen was de Hetieten-koning Sjoebbiloelioema, die voorloopig zelf nog op den achtergrond bleef, bezig het hoofd der Amoriten, Abdasjirta en zijn zoon Aziroe tegen Egypte op te stoken. Amenhotep wordt gewaarschuwd door een zijner vazallen, Akizzi van Katna in het Libanondistrict, dat, indien hij niet onmiddel-

lijk zelf verschijnt of althans een leger zendt, de opstandige beweging, die nu nog in de kiem kan worden gesmoord, gevaarlijke afmetingen zal aannemen. Thothmes III zou bij ontvangst van een dergelijk alarmeerend bericht onmiddellijk zelf verschenen zijn en Abdasjirta, Aziroe en degenen die neiging hadden getoond om zich bij hen aan te sluiten, zouden spoedig berouw hebben gehad over hun optreden, terwijl Sjoebbiloelioema vermoedelijk een reden zou hebben gevonden om naar het verre noorden te trekken en vandaar rijke geschenken zou hebben gezonden om den grooten veldheer te bevredigen.

Maar Amenhotep was geen Thothmes III. De waarschuwing van Akizzi werd ondersteund door Ribaddi van Byblos, wiens noodseinen voortgezet werden onder de regeering van Ichnaton en steeds onheilspellender werden, toen Abdasjirta dreigde Byblos af te snijden van het binnenland. Maar voorloopig hadden de Amorieten nog geen openlijk verzet gepleegd tegen Egypte en een klein vertoon van macht ware zeker voldoende geweest, doch ook dit bleef uit. De Syrische vorsten kwamen daardoor tot de conclusie, dat Egypte niet meer de kracht en energie had opstandige bewegingen met geweld te onderdrukken, welke daardoor gedurende de laatste jaren der regeering van Amenhotep en onder zijn opvolger steeds in kracht toenamen, zoodat ten slotte een groot leger noodig zou geweest zijn om ze te onderdrukken.

De werkeloosheid van Amenhotep had vermoedelijk twee

oorzaken, in de eerste plaats zijn physieke toestand waardoor hij de energie miste om aan het hoofd van een leger naar Azië te trekken en in de tweede plaats werd hij misleid omtrent den toestand door brieven van Abdasjirta en Aziroe, die den koning verzekerden dat niet zij maar Ribaddi tot den opstand tegen Egypte stookte. Zij verzekerden daarbij den koning van hun onwankelbare trouw, zoodat deze niet wist wien hij gelooven moest, terwijl hij niet besluiten kon tot het eenige middel om zekerheid te verkrijgen, nl. door persoonlijk zich op de hoogte te stellen.
Amenhotep liet zich door al deze verontrustende berichten omtrent den toestand in zijn Aziatische provinciën niet weerhouden het dertigjarig jubileum zijner regeering met grooten glans te vieren.
Zes jaren later, in 1376, vierde Amenhotep een derde jubileum, waarop Doesjratta van Mitanni, die ongerust begon te worden omtrent den gezondheidstoestand van zijn zwager en schoonzoon, die buitendien zijn bankier was, een beeld van de groote Assyrische godin Isjtar van Nineve naar Thebe zond ten einde Amenhotep nog vele jaren gezondheid te geven.
Maar de jaren van den Pharao waren geteld en zelfs Isjtar kon ze niet verlengen. Niet lang na zijn laatste jubileum overleed Amenhotep.
Hij liet zijn zoon een rijk na, schijnbaar even sterk en machtig als altijd, maar wat betreft zijn Aziatisch bezit op zijn grondvesten trillend.

AMENHOTEP IV (NEFERCHEPEROERE),
(ICHNATON), 1376–1359

KONINGIN NEFERTETE

AMENHOTEP III was, toen hem eindelijk in het 26e jaar van zijn huwelijk een zoon werd geboren, een man die de kracht en de lust miste om zich veel met de opvoeding van zijn zoon te bemoeien.

Deze kwam daardoor geheel onder den invloed van koningin Teje, zoodat de prins zijn jeugd niet onder een krachtige mannelijke leiding doorbracht maar onder een vrouwen-régime. Vermoedelijk kwam hij ook dikwijls in aanraking met de Mitannische vrouwen van zijn vader, die hem gesproken zullen hebben van den Arischen zonnegod Soerya, wiens embleem veel overeenkomst had met het karakteristieke embleem van het Atenisme, de zonnestralen, eindigend in handen.

Deze harem-opvoeding is allerminst geschikt geweest om den jongen idealistisch aangelegden koningszoon berekend te maken voor de taak, de Egyptische vazallen in Azië, die slechts op een gelegenheid wachtten om zich van Egypte onafhankelijk te maken, in bedwang te houden. Daarvoor was een Thothmes III noodig en schoot een Ichnaton ten eenenmale te kort.

Toen Amenhotep III in 1385 stierf, was zijn zoon 16 jaar en

diens vrouw Nefertete niet veel ouder.
Sommigen willen in deze Tadoechepa zien, de jonge weduwe van zijn vader, die hij na diens dood huwde, maar daar een door Legrain gevonden inscriptie Nefertete de dochter van Teje noemt, moet zij de zuster van Ichnaton zijn geweest, waarvoor ook pleit de sterke gelijkenis op enkele hunner portretten (zie de afbeeldingen Ia en I b).
Haar trekken zijn door de vele afdrukken van de buste, die zich in Berlijn bevindt (afbeelding II) aan ieder, die zich voor het Amarna tijdperk interesseert, overbekend. Zij laten zien een gelaat van ongemeene bekoring met een zachte, eenigszins melancholieke uitdrukking in haar oogen en haar sprekenden mond. Wij zouden veel van haar willen weten, terwijl helaas bijna niets bekend is geworden van deze jonge Egyptische koningin, die blijkens de afbeeldingen waarop zij met den koning en haar kinderen te zien is, eerst gelukkige jaren heeft gekend, maar de teleurstellingen en de tragiek van den lateren tijd zijn op afbeelding III duidelijk zichtbaar.
In de eerste regeeringsjaren der jonge vorsten heeft ongetwijfeld koningin Teje het heft in handen gehouden en ofschoon het niet onwaarschijnlijk is, dat deze energieke buitengewone vrouw, die zeker niet aan den leiband der Amenpriesters liep, ten slotte den stoot gaf tot de religieuze revolutie, was zij verstandig genoeg om in den beginne alles bij het oude te laten.
Ook in het buitenland bleef gedurende de eerste jaren de politieke toestand ongestoord. De Aziatische vazallen en

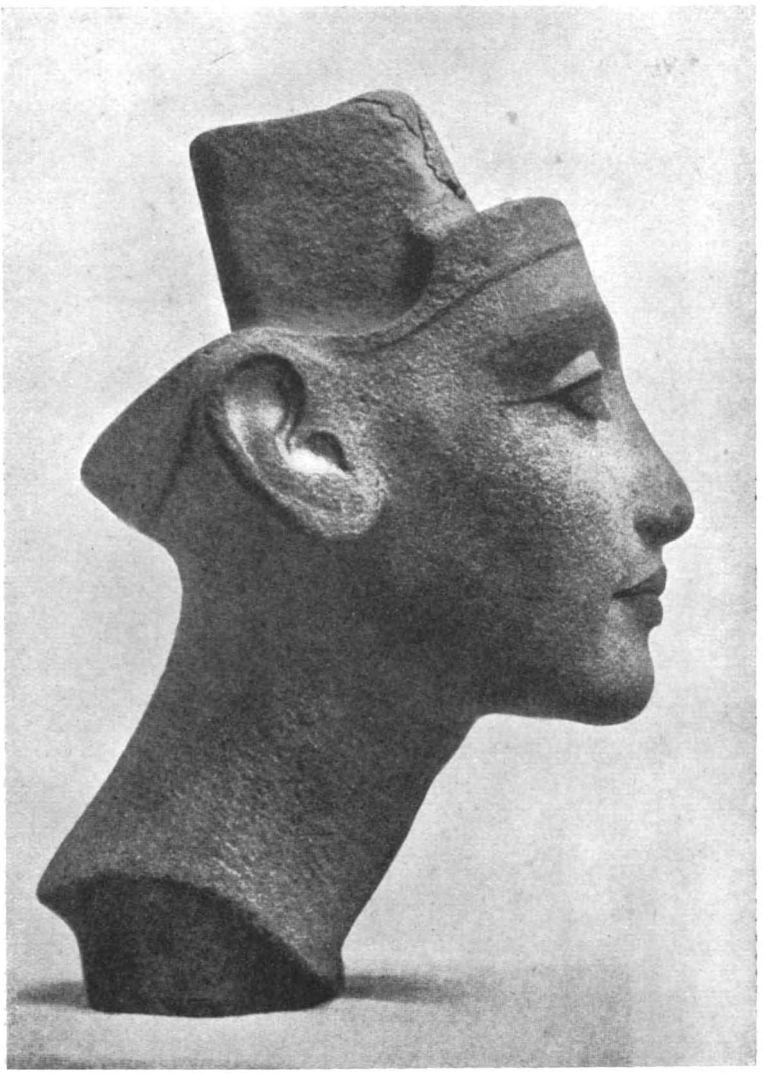

Ia Koningin Nefertete (jong portret)

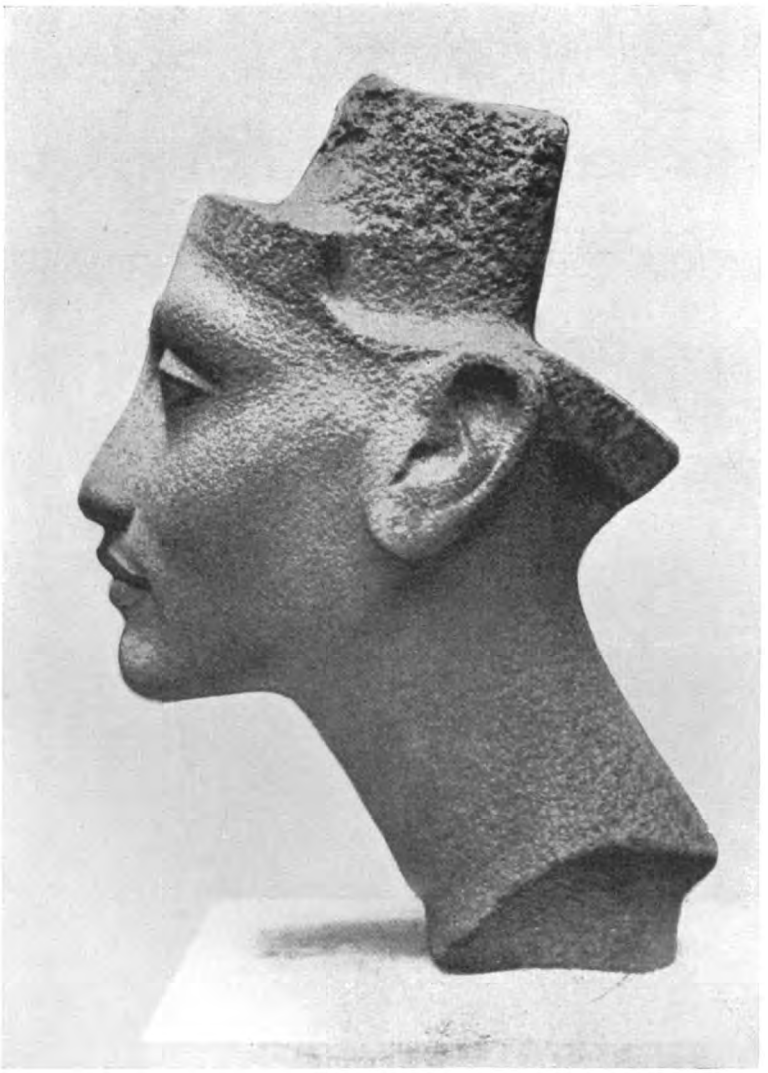

Ib Ichnaton (beeldhouwersmodel)

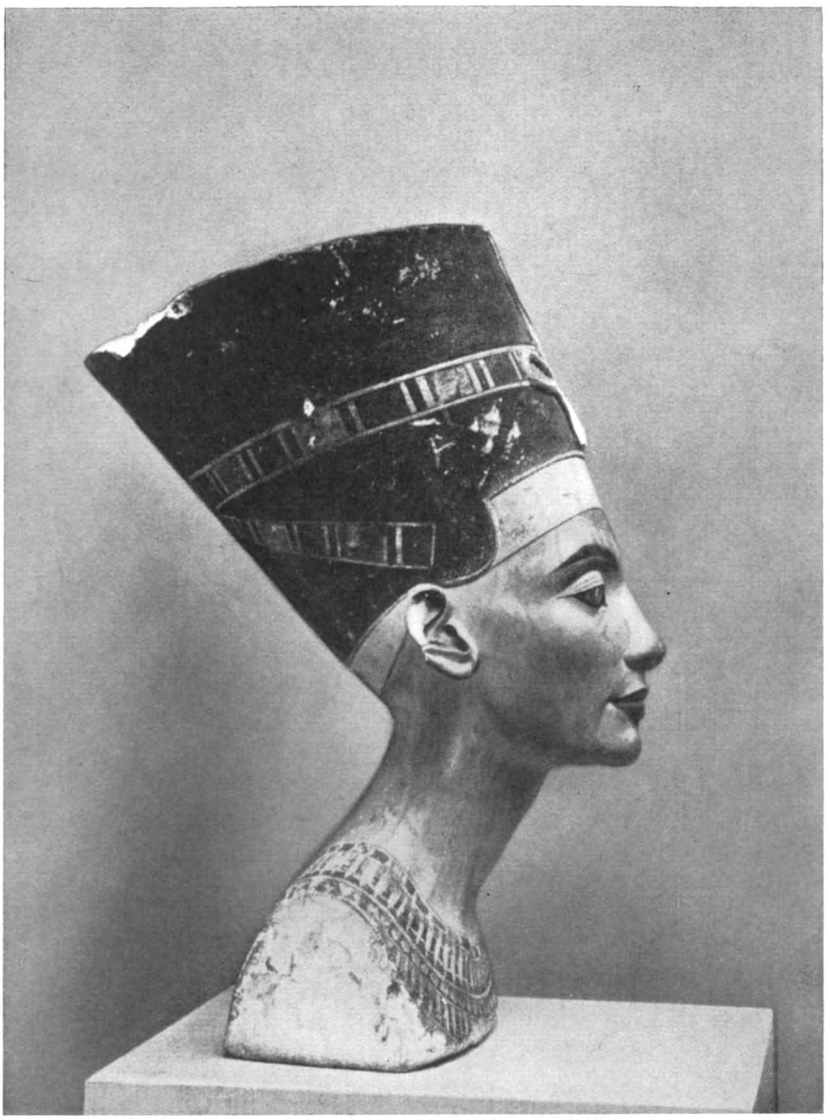

II Koningin Nefertete

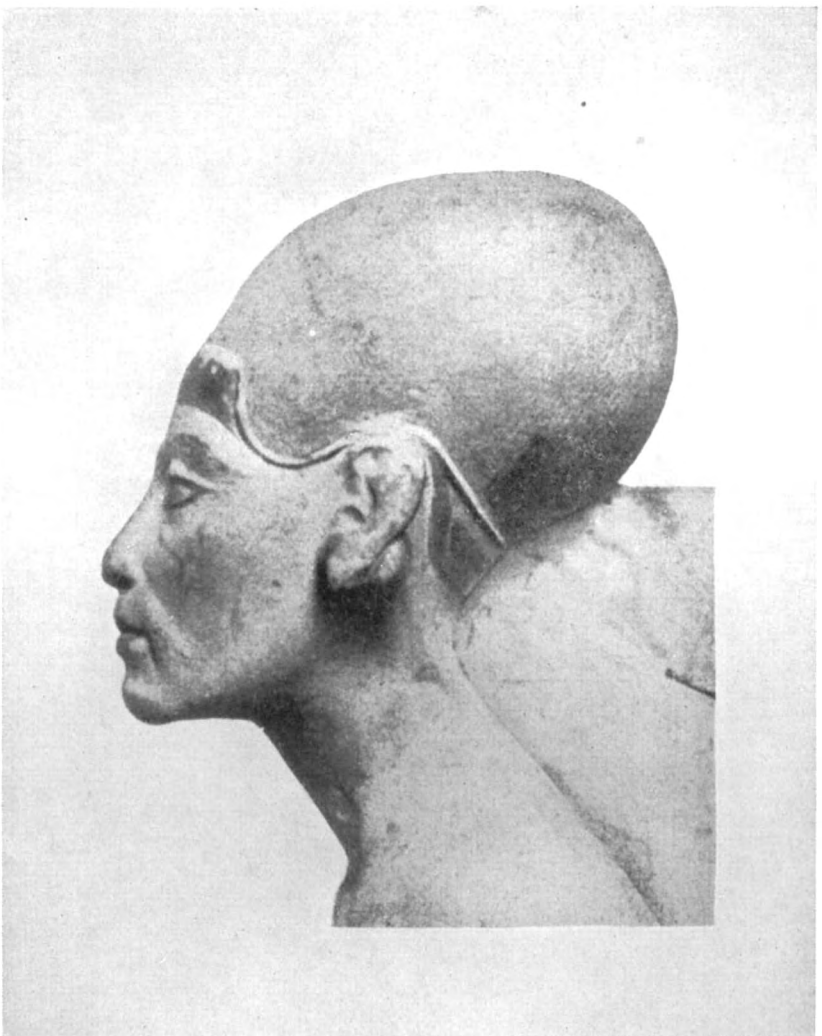

III Koningin Nefertete (op lateren leeftijd)

onafhankelijke koningen hielden zich voorloopig rustig en wachtten af wat de nieuwe heerscher van Egypte in zijn schild voerde.
Ook aan den titel van den nieuwen koning kon de meest orthodoxe Egyptenaar geen aanstoot nemen, daar deze o.a. luidde: „Amenhotep, de goddelijke regeerder van Thebe."
Kostelijk zijn de condoleantiebrieven, die de Aziaten schreven na den dood van Amenhotep III. Doesjratta van Mitanni, wiens dochter nu met Ichnaton gehuwd was, schreef, dat toen Nimmoeria (Amenhotep III) overleden was, hij een geheelen dag geweend had zonder voedsel tot zich te nemen en den geheelen nacht opgezeten had, maar toen Napchoeria (Ichnaton) hem had gemeld, dat hij de plaats van zijn vader had ingenomen, had hij uitgeroepen: „dan is Nimmoeria niet dood, maar herleeft in zijn zoon, die alles zeker bij het oude zal laten".
Ondertusschen verhindert deze elegische stemming hem niet om aan het slot van zijn brief Ichnaton er aan te herinneren, dat zijn vader hem nog veel geld schuldig was gebleven voor diens twee Mitannische vrouwen. Hij vertrouwt, dat zijn zoon deze schuld zonder verwijl zal kwijten!
Boernaboeriasj van Babylonië schrijft ook een roerenden brief. Hij hoopt, dat de oude vriendschap tusschen de twee landen onverflauwd zal blijven bestaan en dat Ichnaton er aan zal denken, dat het beste bewijs van vriendschap, dat hij kan geven is om als bankier op te treden voor zijn Babylonischen vriend, die op het oogenblik erg kort bij kas is en

niet in staat zijn nieuwen tempel af te bouwen.
Shoebbiloelioema, de Hetietische vorst, kan niet anders dan beleefd condoleeren, maar zijn brief is vormelijk en hij geneert zich niet dadelijk een grief tegen Ichnaton te uiten. Hij hoopt even goede vrienden met hem als met zijn vader te zullen zijn, maar kan niet begrijpen waarom de geschenken zooveel kleiner zijn geworden dan vroeger. Voor wat, hoort wat! en anders, denkt de Hetiet bij zich zelf, laat ik dat vrome mannetje mijn tanden zien!
De correspondentie der Aziatische vorsten is „la note gaie" der Egyptische geschiedenis.
In een troonrede zou Ichnaton dus naar waarheid hebben kunnen verklaren: „met het buitenland zijn onze relatiën zeer vriendschappelijk". In het binnenland begon het echter spoedig te gisten.
Reeds toen de Aziatische veldtochten de Egyptenaren veelvuldig in aanraking brachten met de godsdiensten van andere landen, hadden de meer ontwikkelden onder hen begrepen, dat hun lokale goden de godsdienstige behoeften van een uitgebreid rijk op den duur niet zouden kunnen bevredigen en was de gedachte opgekomen aan een meer universeele godheid.
De eenige Egyptische god, die daarvoor in aanmerking kwam, was de zonnegod Ré, maar zoolang Amen en de andere goden nog hun eigen rijke tempels en eigen priesters hadden, kon van een samensmelting dezer goden tot een eenheid geen sprake zijn.

Bij Ichnaton of, zooals hij toen nog heette, Amenhotep is voor het eerst de grootsche gedachte opgekomen aan een God, die geen grenzen kent, die aller vader is, dien allen eeren. Niet alleen de Egyptische god Ré moest vereerd worden, maar de Zon zelf, d.w.z. de god, die er zich in openbaarde. Daarom heeft deze nieuwe god niet den naam van een der oude groote goden maar wordt hij „Aten" genoemd, letterlijk zonneschijf. Ichnaton spreekt van de levende zonneschijf, den god, buiten wien geen andere god is.

En nu is het merkwaardige, dat deze jonge Pharao, die een zwakke gezondheid had, die zeker in den harem op alle mogelijke wijzen verwend was, den ongeloofelijken moed heeft gehad om met het geloof van zijn volk, dat op eeuwenlange traditie berustte, te breken.

Zijn eerste daad was om in Thebe, het bolwerk van het Amengeloof, een tempel voor Aten te bouwen. Daar de verdraagzaamheid van het oude geloof zich nooit verzet had tegen den bouw in Thebe van tempels voor verschillende goden, konden de priesters natuurlijk geen uitzondering maken ten opzichte van een tempel voor de godheid die den nieuwen Pharao het dierbaarst was.

In dezen tempel, die in het 6e regeeringsjaar van Amenhotep voltooid werd, bevond zich een inscriptie waarin voor het eerst de zinnebeeldige voorstelling van het nieuwe geloof voorkwam: een zonneschijf waarvan stralen van licht uitgaan die in handen eindigen, van welke sommige Anch, het teeken van het leven, vasthouden.

Na den dood van Ichnaton werd deze beleediging van Amen verwoest en met den grond gelijk gemaakt, terwijl Horemheb het materiaal gebruikte voor zijn tempel in Karnak.

De volgende daad van den koning ging verder dan de eenvoudige aanspraak op een tempel in Thebe. Hij verlangde nu, dat Thebe in het vervolg zou genoemd worden „de stad van de heerlijkheid van Aten". Hiermede was de breuk tusschen de priesters en den troon definitief en toonde de jonge koning duidelijk welken weg hij uit wilde. Hij prikkelde het verzet der priesters nog meer door zijn naam „Amenhotep" dat beteekent „Amen rust" of „Amen is bevredigd" te veranderen in „Achenaten" dat ongeveer beteekent „Aten heeft welgevallen".

Het was hem onmogelijk verder een naam te dragen waarin de naam van den God voorkwam dien hij door zijn eigen God wilde vervangen.

De naam dien Amenhotep IV na verwerping van het veelgodendom aannam wordt verschillend geschreven, ik schrijf Ichnaton, omdat deze hier algemeen bekend is geworden sedert de lustrumfeesten der Utrechtsche studenten in 1926, die de oorsprong zijn geweest van de belangstelling van velen, ook van mij, voor Oud-Egypte.

Deze verandering van den naam van den koning was olie op het vuur, de strijd was nu openlijk begonnen en er zou geen rust en vrede op godsdienstig gebied in Egypte terugkeeren, voor Ichnaton op 32-jarigen leeftijd in zijn vroegtijdig

graf nederdaalde.
Het hevige en verbitterde protest der priesters werd beantwoord met het sluiten van alle tempels van Amen, het verbieden van zijn eeredienst en het verwijderen van zijn naam en alle daarmede samenhangende van alle inscripties op monumenten, tempels en graven. Zelfs uit den top van den hoogen obelisk van Hatsjepsoet werd de gehate naam weggebeiteld en ook de naam van zijn vader, waarin Amen voorkwam, werd niet gespaard. Het gevolg was een strijd op leven en dood niet alleen tusschen den koning en de priesters van Amen maar ook met de priesters van vele andere goden, wier namen en emblemen ook alle moesten verdwijnen. Toch is slechts eenmaal op een beschadigde inscriptie een zinsnede gevonden waarin Ichnaton iets zegt omtrent zijn bitteren en hevigen strijd met de priesters van het oude geloof; hij zegt daarin: „dat de priesters slechter zijn dan wat de koning Mencheperoere (Thothmes IV) van negers gehoord heeft".
Welke die vreeselijke dingen zijn die zijn grootvader van de Nubiërs gehoord heeft, is onbekend gebleven, zoodat wij daaraan nooit zullen kunnen afmeten den graad van laagheid der priesters, maar uit deze passage is wel op te maken hoe bitter Ichnaton gestemd was ten opzichte van hen!
Indien Ichnaton voor zijn God een plaats onder de andere goden had opgeëischt, zou daartegen geen oppositie zijn geweest. Ook indien de jonge Pharao Aten als de voornaamste godheid had willen erkend zien, zou deze eisch, zij het

onder protest, door een groot deel der priesters zijn ingewilligd.
Maar Ichnaton was onverbiddelijk in zijn eisch dat Aten als eenige God zou worden erkend, hetgeen de kern van zijn geloof was waarmede niet kon worden getransigeerd zonder zijn geloof aan te tasten.
Daar de intriges en samenzweringen der Amenpriesters Thebe een alles behalve veilige stad voor Ichnaton maakten, besloot hij zijn residentie te verleggen naar een plaats waar geen invloed der oude tradities de opkomst van het nieuwe geloof in den weg kon staan.
Hij had voor de Thebanen en hun priesters geen harder slag kunnen bedenken dan de verwijdering van de geheele hofhouding en alles wat daarmede samenhing uit hun midden
Het blijkt echter niet dat de invoering van den nieuwen eeredienst bij het overige volk verzet heeft uitgelokt.
De voornaamste goden en met name de Thebaansche Amen, de rijkbetaalde en prachtig uitgedoste priesters waren zoo ongenaakbaar geworden voor het volk, dat dit zich niet meer als vroeger met zijn nooden tot hen durfde te wenden en liever zijn heil zocht bij de kleine gemeenzamere goden, tot wie het zich meer voelde aangetrokken.
Het feit dat de officieele godsdienst van het rijk niet meer voldeed aan de behoefte van het volk, verklaart den geringen tegenstand dien Ichnaton bij het volk ontmoette, toen hij zulk een gewelddadig einde maakte aan den dienst van

Amen, tegen wien zijn strijd in de oogen van het volk voornamelijk gericht was.
De groote god van het rijk viel zonder verzet van het volk, dat Aten de plaats zag innemen van Amen met dezelfde onverschilligheid waarmede het eenige jaren later het omgekeerde zag plaats hebben. De te groote luister der tempels, de te groote weelde der priesters had de harten van het volk, dat in zooveel nederiger omstandigheden leefde, van de officieele goden afgewend.
Men kan, dunkt mij, de juistheid dezer argumenten ter verklaring van de afwezigheid van verzet bij het Egyptische volk tegen de invoering van den nieuwen godsdienst het best toetsen, door zich voor te stellen een land, waar de godsdienst wel aan de godsdienstige behoeften van het volk beantwoordt, wat b.v. in Nederland zou plaats hebben indien de regeering plotseling alle Ned. Hervormde kerken sloot, de dominé's ontsloeg en een geheel nieuwe geloofsbelijdenis met kracht en geweld wilde invoeren.
Het is hoogst waarschijnlijk, dat een dergelijke maatregel, zelfs bij ons apathische volk, een revolutie zou te voorschijn roepen, omdat $^1/_3$ der bevolking historisch innig verknocht is aan de Ned. Hervormde kerk, de geloofsbelijdenis dezer kerk door haar impliciet wordt aangenomen, zij de predikanten vereert en zich geen huwelijk of begrafenis zonder deze kan voorstellen.
De officieele Egyptische godsdienst was niets van dit

alles en had sedert lang opgehouden aan de godsdienstige behoeften van het volk te beantwoorden, van daar de onverschilligheid toen een Pharao ordonneerde, dat deze door een ander geloof moest worden vervangen. Alleen de priesters van Thebe waren door de achteruitzetting van hun God heftig verbolgen.

Tell-el-Amarna [1])

De plaats waar Achet-Aten (Horizon van Aten) gebouwd werd, ligt op den oostelijken oever van den Nijl, 300 km ten zuiden van Cairo en 500 km ten noorden van Thebe, waar de bergen en heuvelen een vallei vormen van ongeveer 10 km lengte en 5 km breedte.

Aan de overzijde der rivier, tusschen deze en de Libysche woestijn, lag een grooter stuk vruchtbaar land, dat ook tot heilig land werd verklaard, voornamelijk omdat de stad zonder deze vruchtbare akkers niet in staat zou geweest zijn om in het onderhoud der bewoners te voorzien. Het geheele gebied strekte zich aldus uit over een lengte van 12 km en een breedte van 20 km. Het was afgebakend door een groot aantal stèles met reliëfs, waarop de koninklijke familie was afgebeeld Aten aanbiddend.

De ligging van het heilige gebied was door den koning uit-

---

[1]) De naam Tell-el-Amarna, waaronder Ichnaton's schepping nu bekend is, heeft zijn ontstaan te danken aan een Arabische volksstam, die in het begin der 18e eeuw zich vestigde in de vallei waar Achet-Aten eens was. Deze Arabieren noemden het geheele district el-Amarna, en een der dorpen et-Till. Dit et-Till-el-Amarna is geworden Tell-el-Amarna.

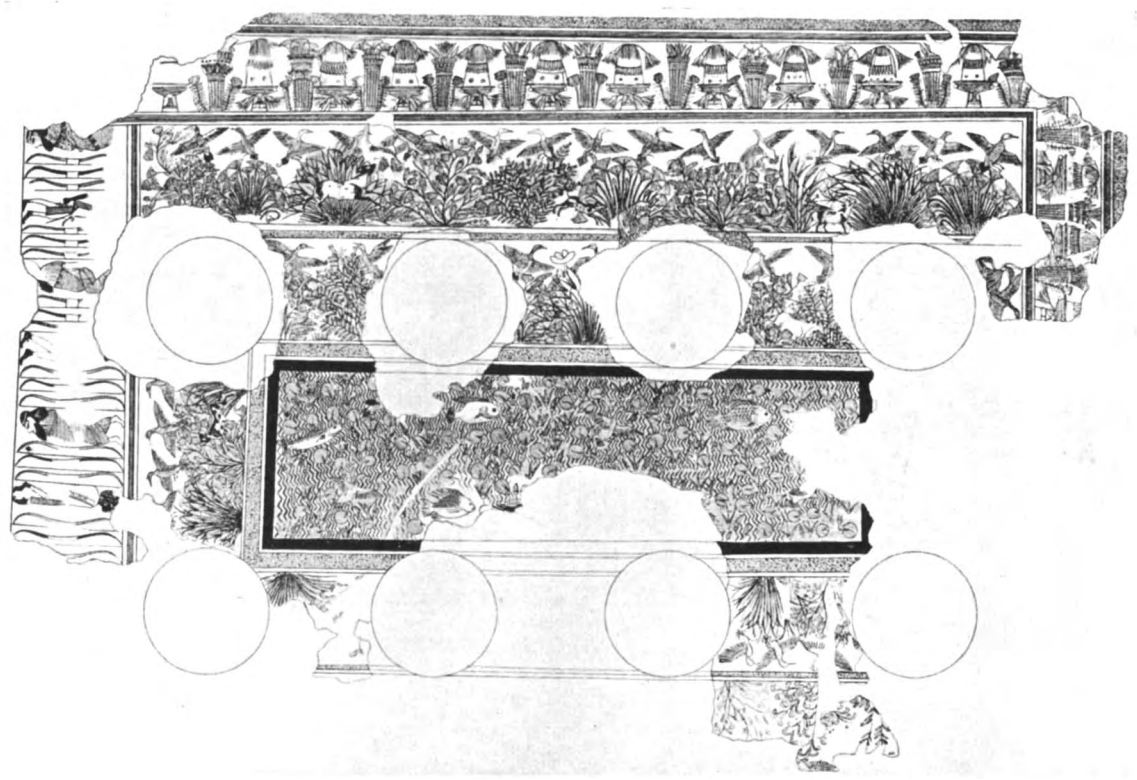

Geschilderde vloer Paleis Tell-el-Amarna

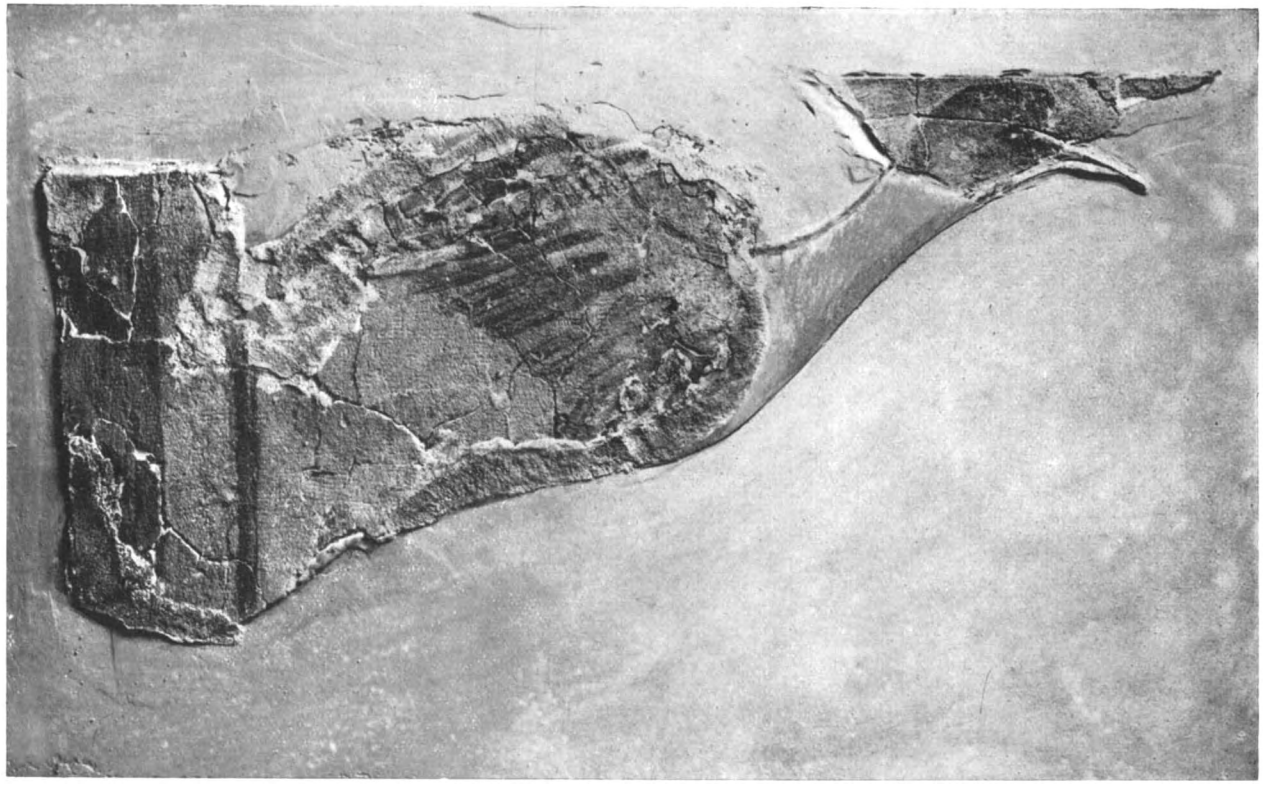

Uit den tijd van Thothmes IV *Allard Pierson Museum*
Eendfragment uit Maru-Aten (paleis van Ichnaton in Tell-el-Amarne)

gezocht op aanwijzing van zijn God, zooals blijkt uit de volgende inscriptie: „Aten, mijn vader, heeft mij naar Achet Aten gebracht en ik zal dit gebied tot de heilige stad van Aten maken. Er moet voor mij een graf gemaakt worden in de bergen in het oosten. Mijn begrafenis en die van de voornaamste koninklijke gemalin en die van des konings dochter Merit-Aten zal daar met groote plechtigheid plaats hebben zooals Aten, mijn Vader, mij bevolen heeft."

De stad is blijkbaar in der haast gebouwd zonder een vast plan, daar tusschen de huizen der voorname inwoners de woningen der arbeiders en handwerkslieden zich bevonden. De huizen der eersten waren zeer ruim en logeabel met groote ontvangzalen, smaakvol versierd, en vele zit- en slaapkamers met ruime badkamers en toiletten.

De gemiddelde oppervlakte dezer huizen was ongeveer 20 bij 20 meter, dat van den vizier Nacht, een der fraaiste, had een afmeting van 30 bij 25 meter.

De woningen der werklieden hadden een voorhal, een zit- en slaapkamer en een keuken.

Van Ichnatons paleis is zeer weinig over; het merkwaardigste van het enorme gebouw, 420 bij 150 m, is geweest een groote hal, 130 bij 70 m, waarin, te oordeelen naar de nog aanwezige cirkels, zich 542 ronde pilaren bevonden, waardoor de hal op een bosch van pilaren moet hebben geleken. Gedeelten der geschilderde vloeren zijn nog zichtbaar en geven een denkbeeld met hoeveel smaak het uitwendig eenvoudige paleis van binnen moet versierd zijn

geweest door de artistiek aangelegde handwerkslieden van Achet-Aten.
In het zuiden der Amarna-vlakte bevond zich een park met een vijver van 120 bij 60 meter. Bij dezen vijver was een gebouw met een ruime ontvangzaal, waar blijkbaar ook feestmaaltijden plaats hadden, daar volgens een inscriptie de kelders goed voorzien waren met wijn. Prachtige bloembedden en een groote verscheidenheid van waterplanten voltooiden dit schoone geheel.
Ichnaton en Nefertete hadden 7 kinderen, alle meisjes, waarvan de 3 oudsten in Thebe, de anderen in Achet-Aten geboren werden.
De oudste, Merit-Aten, werd uitgehuwelijkt aan een hoveling van adel, Smenchere, die na Ichnatons dood een korten tijd Pharao was.
De tweede der in Thebe geborenen, Maket-Aten, stierf zeer jong.
De derde dochter, Anch-s-en-pa-aten, werd uitgehuwelijkt aan een hoveling van koninklijken bloede, Toetanch-aten, die onder den naam Toetanch-amen na de ontdekking van zijn graf plotseling bekend en beroemd is geworden. Zijn naamverandering bewijst, dat hij na den dood van zijn schoonvader weder tot de rechtzinnige kerk is teruggekeerd. Hij stierf na een korte regeering en het is niet onmogelijk, dat Anchsenpa-aten de Dach-amoen is, die op een der Boghaz-Kiöi-tabletten vermeld wordt als te hebben geschreven aan den Hetieten koning (Sjoebbiloelioema) om

Reliëf van Toet-anch-amen in den tempel van Luksor

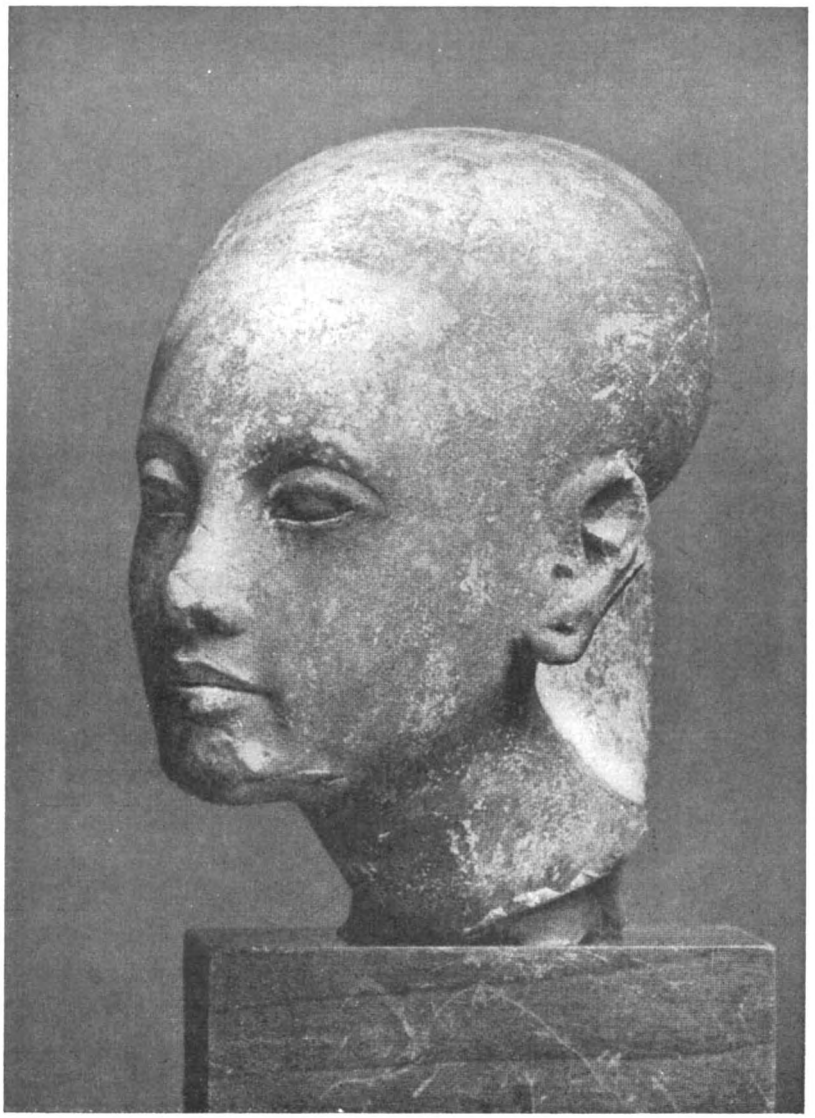

Een dochter van Ichnaton

hem mede te deelen, dat haar gemaal gestorven was en een huwelijk voor te stellen tusschen haar en een der jonge Hetietische prinsen. Zekerheid omtrent deze veronderstelling hebben wij niet, maar het is wel waarschijnlijk dat de jonge weduwe tot een dergelijke wanhopige poging gebracht werd door de vrees voor de wraakneming der priesters op de nakomelingen van Ichnaton.

Van de andere 4 dochters weten wij zoo goed als niets, alleen blijkt één, nog zeer jong, vermoedelijk met volmacht, getrouwd te zijn met een zoon van den Babylonischen koning Boerraboeriasj. Dit kindvrouwtje bleef voorloopig bij haar vader daar zij nog te jong was om naar Babylonië te worden gezonden, maar haar schoonvader zond haar alvast een prachtig collier van 1048 edelsteenen zooals de koning, die als alle Babyloniërs een voorzichtig zakenman was, uitdrukkelijk vermeldt, opdat niet een der overbrengers van het kostbare geschenk zich eenige steentjes zou toeëigenen. Hoe aardig en typeerend zijn dergelijke mededeelingen!

Deze prinses is vermoedelijk de 4e dochter Nefer-neferoeaten. In de namen van de andere dochters is de bijvoeging aten verdwenen, zij hebben namen als Nefer-neferoere en Sotep-en-re.

Door de omstandigheid, dat Ichnaton op de reliëfs en schilderingen steeds voorgesteld wordt in gezelschap van zijn vrouw en dochters blijkt, dat hij gebroken had met de traditie, die wilde, dat de Pharao alléén voorgesteld werd in ongenaakbare waardigheid. Sommige der voorstellingen

zijn zelfs zeer intiem en huiselijk, b.v. een, waar de koning en koningin zich in een wagen bevinden, terwijl de koningin den koning omhelst en een kleine prinses de paarden met een zweep slaat.

Een ander reliëf geeft weer de ontvangst van koningin Teje, die af en toe haar kinderen in Achet-aten bezocht. Men ziet een grooten feestmaaltijd aangericht met aparte tafels voor den koning en de koningin en hun moeder, alle beladen met eet- en drinkwaren, die getuigen van de voorstelling, welke de kunstenaar zich maakt van den koninklijken honger. Teje schijnt een oogenblik uit te rusten, maar Ichnaton houdt in zijn hand een bout zoo groot als zijn arm, waaraan hij bezig is te kluiven terwijl Nefertete een aanval doet op een gebraden eend, die zij in haar hand houdt. Dit was een geheel nieuwe uiting der kunst; zoo onceremonieel was nog nooit een Pharao afgebeeld!

Het moet een volkomen wijziging hebben gebracht in de voorstelling die het volk zich van zijn koning maakte, hun eerbied voor dezen verzwakt en den weg voorbereid hebben voor de reactie.

Hierin, als in vele opzichten, was Ichnaton zijn tijd ver vooruit, maar er was zeker een naieve bekoring in deze natuurlijke houdingen, die zoo geheel anders en menschelijker waren dan het stijve en conventioneele der vroegere kunstuitingen. Ichnaton en zijn vrouw en gezin beminden elkaar en schaamden zich niet om dit in het publiek te toonen en op de inscripties te vermelden, die, wat de koningin betreft, bijna

altijd een dierbare toevoeging hebben zooals: „de schenkster van des konings vreugde", „bij het hooren van wier stem Pharao zich verheugt", „de vrouw van gratie, schoon van uiterlijk", en een van de koninklijke eeden luidde „zooals mijn hart gelukkig is in de koningin en hare kinderen".
Men kan niet bepaald zeggen, dat de Amarna kunstenaars een nieuwen geest in de kunst hebben gebracht, daar reeds geruimen tijd vóór dit tijdperk de Egyptische beeldhouwers en schilders een grooter natuurlijkheid bereikten en meer persoonlijks in hun beelden en voorstellingen wisten te brengen, maar de Amarna kunst heeft deze richting zeker een grooten stoot gegeven. Ichnaton gaf zich gaarne den titel van „Anch-em-Maat", dat wil zeggen „levende in waarheid", hetgeen voor hem beteekende: leven op een eenvoudige onconventioneele wijze. De invloed van zulk een levensbeginsel op de kunst is ingrijpend geweest. Bek, de voornaamste architect en beeldhouwer van den koning, noemde zich „de beeldhouwer, die door zijne Majesteit zelf wordt geïnspireerd", hetgeen beteekent, dat de levensopvatting van Ichnaton als het ware een leidraad voor de kunstenaars is geweest.
Men kan daarom wat het menschelijk lichaam betreft zeker spreken van een Amarna kunst, daar hier iets zeer persoonlijks tot uiting komt. Mannen en vrouwen worden nu met een getrouwheid, waarheid en natuurlijkheid weergegeven, die geheel vreemd waren aan de vroegere kunst.
Een mooi voorbeeld dezer kunst, dat tegelijkertijd een der

beste afbeeldingen van Ichnaton kan genoemd worden, is het zittende beeld in het Louvre.
Von Bissing zegt er van in zijn „Denkmäler Aegyptischer Sculptur": „Es ist von packender Echtheit, alles zuviel ist auf genialer Weise vermieden. Es gehört zum Besten was die ägyptische Kunst geschaffen."
Daartoe kan ongetwijfeld ook gerekend worden de kalksteenen buste van Nefertete, het grootste kleinood van de prachtige verzameling uit den Amarna-tijd in het Berlijnsch museum.
Dit tijdperk heeft zijn aanspraak op oorspronkelijkheid en kracht te danken aan het weergeven van de menschelijke persoonlijkheid. Ongelukkig echter is de indruk, dien het achterlaat, gedeeltelijk althans bedorven door den overdreven wensch van Ichnaton naar waarheid en natuurgetrouwheid. Daar hijzelf een abnormalen schedel had en het onderste gedeelte van zijn lichaam ongewoon ontwikkeld was en deze kenmerken in den loop van den tijd door de kunstenaars nog geaccentueerd zijn, terwijl het de mode werd bij de hovelingen om zich ook met deze abnormaliteiten te laten afbeelden, maken vele portretten en afbeeldingen uit den Amarnatijd een bijna karikatuur-achtigen indruk. Op deze wijze werd een gedeelte der kunst, die wellicht de schitterendste uiting van het Egyptisch genie was, feitelijk ridicuul door haar overdrijvingen. Toen de oude godsdienst was hersteld, keerden de kunstenaars uit vrees voor een herhaling van de gevolgen van den wensch

Amenhotep IV (Ichnaton)

Ichnaton en zijn familie onder de stralen van Aten

Ichnaton en zijn familie brengen offers aan de stralen van Aten

Stoel van cederhout met goud bewerkt, uit het graf van Toet-anch-amen (Cairo)

om natuurgetrouw te zijn, weliswaar niet geheel terug naar den stereotiepen stijl van den vroegeren tijd, maar de bekoring, die ongetwijfeld, trots alle overdrijving, van het Amarnatijdperk was uitgegaan, wat betreft de vrije en losse weergave van de persoonlijkheid, was verdwenen.

De Amarnakunstenaars hebben ook groote bekwaamheid getoond in de vervaardiging van faïence, waarvan uitmuntende voorbeelden gevonden zijn, zooals b.v. de vaas (met 4 handvatsels) van lapis-lazuli blauw vermengd met geel, wit en lichtblauw in de verzameling van wijlen Lord Carnarvon en de beker van zuiver turkooisblauw in het Metropolitan Museum in New York.

In de paleizen van Ichnaton werd de bekende Egyptische gewoonte, om elken edelsteen in een omgeving van goud te plaatsen, ook toegepast op de decoratie der vertrekken en voornamelijk ook bij de kapiteelen der zuilen, die schitterden van in goud gevat glazuur.

Ook op het gebied der meubelen muntte dit tijdperk uit door smaakvolle afwerking, zooals blijkt uit hetgeen in het graf van Toetanch-amen werd gevonden.

Het hout der stoelen is dikwijls bedekt met een dunne laag goud en de andere meubelen versierd met kostbare steenen, geschilderd glazuur en reliëfs van gips.

Er komt natuurlijk ook wansmaak voor, zooals de groote vergulde staatsiewagens uit het graf van Toetanch-amen bewijzen, maar over het algemeen munt de Amarna-kunst uit door een instinctmatig gevoel voor schoonheid, proportie en waarheid.

Zoo kunnen wij ons de heilige stad eenigszins voorstellen met zijn tempels, paleizen, huizen, parken, vijvers en werkplaatsen. Ten noorden en ten zuiden, waar de rotsen dicht de rivier naderden, bevonden zich de schildwachtverblijven waar onbevoegden de toegang werd geweigerd.
Verder op in de valleien der Arabische heuvelen waren de werklieden bezig om de graven uit te houwen voor de leden van het hof, opdat zij dicht bij hun koning begraven konden worden, die zelf zijn laatste rustplaats wilde hebben binnen de grenzen van zijn heilige stad.
Grenzende aan de woestijn bevond zich de arbeiderswijk, met vrij goede, ofschoon dicht op elkaar gelegen woningen. Rondom, op de hoogten, patrouilleerden de schildwachten wier dubbele taak het was om te waken dat geen onbevoegde de heilige stad zou binnen sluipen of de graven schenden en dat geen arbeider of handwerksman, de eentonige engbegrensde omgeving moede, zou trachten te vluchten.
Het geheel was een Droomstad; de wereld is echter geen droomland maar nuchtere werkelijkheid, vol leven en strijd en daarin moest een vreedzame, artistiek aangelegde onpractische droomer, die afkeerig was van elken strijd, ten onder gaan.
Maar hij heeft ons nagelaten twee zonnehymnen, waarvan afschriften in verschillende graven in Tell-el-Amarna zijn gevonden. Deze beschrijven op dichterlijke en verheven wijze den zegen die Aten over al wat leeft verspreidt, die allen hun voortbestaan en levensvoorwaarde aan hem te

danken hebben: „Gij zijt stralend, groot, fonkelend en hoog boven alle landen; gaat gij ter ruste in den westelijken horizon, dan is de aarde in duisternis als in den dood, alle leeuwen komen uit hun holen, alle slangen bijten, de aarde ligt in zwijgen. Gaat gij weder op, geeft gij uw stralen weder, dan zijn alle landen in feestjubel, de menschen ontwaken, boomen en planten worden weer groen, de vogels vliegen uit hun nesten, al wat vliegt en loopt leeft wanneer gij weder zijt opgegaan. Hoe talrijk zijn uw werken, gij eenige God, buiten wien geen ander is — Uw stralen voeden alle planten, gaat gij op, zoo leven en bloeien zij voor U. Gij zijt eenig, gij levende Aten, stralend en lichtend, verre en nabij."

Deze zonnehymne, waaruit ik slechts enkele typeerende gedeelten overnam, werd vermoedelijk als loflied in den Atentempel gezongen.

Op de stèlen, die de hymne bevatten, staan de koning en de koningin in adoratie voor den zonneschijf, waarin God zich openbaart als scheppende kracht, die leven en warmte en gloed en kleur aan alle menschen en dieren en planten uitstraalt.

Hoe verbleeken daarbij de mythische goden, die in het donkerste alleen voor priesters toegankelijk gedeelte hunner tempels een mysterieus leven leiden, welke geheimzinnigheid echter juist voor het volk een groote aantrekkelijkheid vormde, die het miste in den Atendienst.

Sommigen beschouwen Ichnaton als den geestelijken auteur

van den 104en psalm, omdat vele der gebruikte beelden identiek zijn. Het is echter zeer onwaarschijnlijk, dat de auteur van den 104^{en} psalm de hiëroglyphen heeft kunnen lezen, doch slechts natuurlijk dat, indien beschreven wordt wat de menschen en de aarde aan de zon te danken hebben, deze beschrijvingen op elkaar gelijken.

Waaraan is het nu toe te schrijven dat Ichnaton's poging om zijn Atengeloof tot het eenige geloof te maken, is mislukt?

In de eerste plaats ontbrak de geest van geven en nemen, van zachten dwang, van verdraagzaamheid, ontbrak aanpassingsvermogen, alle bijna onmisbare voorwaarden voor het slagen van elke innovatie.

Dat een tot nu toe onbeteekenend God zoozeer naar voren kwam, zou geen verzet van beteekenis hebben uitgelokt, maar dat met een slag alle Amentempels werden gesloten, zijn naam overal verwijderd, dat was meer dan zijn priesters konden verdragen.

In de tweede plaats ontstond langzamerhand de overtuiging dat, terwijl de vrome, vredelievende koning en zijn hof lofliederen zongen op Aten, Egypte bezig was een rijk in Azië te verliezen!

HET VERLIES DER AZIATISCHE PROVINCIES, DE LAATSTE LEVENSJAREN VAN ICHNATON

ZOOALS reeds vermeld, begonnen de Egyptische vazallen in Azië onrustig te worden tengevolge der langdurige afwezigheid der Pharao's, die vroeger dikwijls alleen door hun tegenwoordigheid elke kiem van opstand onderdrukt hadden. Daarbij kwam, dat onafhankelijke vorsten en onder dezen vooral de koning der Amoriten, Abdashirta en zijn zoon Aziroe en de koning der Hetieten Sjoebbiloelioema, onder den schijn van vriendschap slechts op een gelegenheid wachtten om Egypte en zijn invloed in Azië te verzwakken en hun grondgebied uit te breiden.

Indien Amenhotep III een minder vredelievend vorst ware geweest en had kunnen besluiten om met zijn vloot voor de Phoenicische en Syrische havens te verschijnen of zich aan het hoofd van zijn leger in Syrië te vertoonen, dan zou het verlies van het Aziatisch rijk van Egypte en daardoor van zijn prestige als grootmacht nog vele jaren zijn uitgesteld. Oosterlingen, die nooit een vorst, noch eenig ander machtvertoon zien, gelooven ten slotte niet meer aan het bestaan daarvan of hebben geen ontzag meer voor een altijd afwezigen heerscher.

Onder Ichnaton werd deze toestand er niet beter op, terwijl

tengevolge der leugenachtige berichten, die de Aziatische vorsten hem zonden en waarin zij b.v. den eenigen trouwen vazal Ribaddi, den heerscher van Byblos, die voortdurend in tallooze brieven op het gevaar van den toestand wees, verdacht maakten, Ichnaton niet meer wist wat hij gelooven moest.

Zooals blijkt uit een opgraving van Moret in 1921, had Byblos reeds den invloed van Egyptische cultuur ondergaan onder de 5e Dynastie, ongeveer 2850 v. C., zoodat Ribaddi in waarheid kon schrijven dat de vriendschap tusschen de twee volken van zeer ouden datum was.

Er zijn in het geheel 50 brieven van Ribaddi gevonden, die den toestand hoe langer hoe hachelijker schilderen, tot de laatste brief zegt, dat Byblos niet langer tegen de Amorieten te verdedigen is. Reeds van den beginne af had Ribaddi gewaarschuwd tegen Abdasjirta en geschreven: „hij is een gemeene hond, die alle vazallen van Pharao afvallig tracht te maken", maar Abdasjirta en later zijn zoon Aziroe hadden een vriend aan het hof van Ichnaton, een zekeren Toetoe een verrader, die door Aziroe werd betaald en Ichnaton de huichelachtig vriendelijke woorden van den Amoriet deden gelooven en wantrouwen zaaide tegen de eerlijke bedoelingen van Ribaddi.

Men kan Ichnaton niet te hard vallen; met de gebrekkige middelen van verkeer was het voor hem onmogelijk een juisten blik op den toestand te verkrijgen. Zijn groote fout, evenals die van zijn vader, is natuurlijk geweest, dat hij zich

nooit buiten Egypte begaf en zich nooit met eigen oogen van den toestand overtuigd heeft.
Toen hij hoorde, dat de vorst van Byblos gevangen genomen was en zich in levensgevaar bevond, begon hij aan de geloofwaardigheid van Aziroe's betuigingen van vriendschap te twijfelen en schreef aan zijn verraderlijken vazal een langen brief, die gelukkig bewaard is gebleven daar hij van onschatbare waarde is om ons een blik te gunnen op Ichnatons mentaliteit en zijn houding tegenover de staatsproblemen, die zijn rust verstoorden. Het is de brief van een vriendelijk, welmeenend man, verontwaardigd over de berichten die tot hem kwamen, maar niet in staat te besluiten de euveldoeners voorbeeldig te straffen.
Ichnaton schrijft aan Aziroe:
„Hebt gij niet geschreven mijn dienaar te zijn? En toch hebt gij de misdaad begaan Ribaddi over te leveren aan uw officieren. Waart gij dan onbekend met hun haat tegen hem? Waarom hebt gij niet aan zijn verzoek voldaan om hem naar mij te zenden? (Natuurlijk had Aziroe er geen oogenblik aan gedacht om Ribaddi in staat te stellen den Pharao op de hoogte te brengen van den werkelijken toestand, maar er voor gezorgd dat de aanklagende stem voor altijd gesmoord werd). Ichnaton beklaagt er zich dan over, dat Aziroe met den man van Kadesj, den grootsten vijand van Egypte, heeft aangezeten. Waarom doet Aziroe zulke dingen met iemand waarmede Ichnaton overhoop ligt. Indien gij u toont een werkelijk vriend te zijn, dan zal er niets zijn wat Pharao

niet voor u wil doen.
Maar indien gij kwaad wilt doen of zelfs slechts kwaad denken in uw hart, dan zult gij en uw geheele familie gedood worden door den bijl van den koning."
Een ijdele bedreiging van dien vrede-à-tout-prix-lievenden Pharao. De brief kon geschreven zijn door een zwakken zeer vergevensgezinden vader, die zijn kind niet te hard wil aanpakken maar eindelijk vindt dat hij toch flinker zal moeten optreden om iets te bereiken.
Ichnaton had Aziroe ook bevolen om onmiddellijk naar Egypte te komen, maar hem op zijn verzoek toegestaan om dit bezoek een jaar uit te stellen, welk jaar Aziroe gebruikt om zijn positie in Syrië te versterken.
Na dit jaar gaat hij dan eindelijk naar Egypte met groot gevolg, als loyale vazal en verdediger van het rijk tegen de Hetieten, de noordelijke barbaren, met wie hij n.b. voortdurend geïntrigeerd had tegen Egypte!
De aanklagende stem van Ribaddi was voor altijd tot zwijgen gebracht en Ichnaton was maar al te gaarne bereid om zonder al te groot verlies van waardigheid het voldongen feit te aanvaarden ter wille van den lieven vrede.
De geslepen diplomaat Aziroe erkent de Egyptische opperheerschappij in naam, maar keert naar Syrië terug als heerscher over een feitelijk onafhankelijken staat. Hij had echter zonder Sjoebbiloelioema gerekend, die de weliswaar schijnbare onderwerping van Aziroe aan Egypte als voorwendsel gebruikte om met zijn leger in Noord-Syrië te vallen. Aziroe,

bevreesd voor de overmacht der Hetieten, onderwerpt zich en wordt nu aan den koning der Hetieten in plaats van aan Egypte schatplichtig.
Het zou voor Ribaddi een groote voldoening zijn geweest om van de nederlaag van zijn ouden vijand op het oogenblik van diens schijnbaren triomf getuige te hebben mogen zijn.
Deze onderwerping van Syrië aan de Hetieten beteekent het einde der Egyptische heerschappij over dit land, want Ichnaton miste ten eenenmale de energie en de veldheerstalenten om het te heroveren.
De rijke provincie, die Thothmes III en zijn opvolgers veroverd hadden, werd voor goed prijs gegeven; want, ofschoon Seti I en Ramses II een groot deel der zuidelijke provincies herwonnen, slaagden zij er nooit in om weder vasten voet in Syrië te krijgen.
Kort na den val van Syrië werd ook Mitanni door de Hetieten veroverd en het verlies van het zuidelijke gebied, dat Midden- en Zuid-Palestina omvatte, liet niet lang op zich wachten.
De leiders der anti-Egyptische partij waren hier Labaja en zijn zonen en Tagi met zijn schoonzoon Milkil, die onder schijnbare onderwerping het Egyptisch gezag trachtten te ondermijnen.
Evenals Aziroe, tot zijn verderf, steunde op de Hetieten, zoo rekenden Labaja en zijn partijgenooten op den steun der Chabiroe, een nomadenvolk, waarin velen de Hebreën meenen te herkennen.

De bijna overeenkomstige naam is natuurlijk verleidelijk om aan te nemen, dat deze Chabiroe de Hebreën van het Oude Testament zijn; ongelukkig verschilt het Bijbelsche verhaal van de verovering van Kanaän door Jozua ten eenenmale met wat de Amarnabrieven mededeelen omtrent het veroveren van het land door de Kanaänieten en de Chabiroe. Indien dezelfde strijd en overwinning beschreven wordt, dan moet een der beide berichten pure fantaisie zijn.

Een zekere Biridija van Megiddo speelt hier dezelfde rol als Ribaddi en schrijft insgelijks voortdurend aan Ichnaton, dat Megiddo het grootste gevaar loopt overvallen te worden door de Kanaänieten.

Ditmaal schijnt aan het dringend verzoek om hulp door Egypte voldaan te zijn en zijn de hulptroepen er in geslaagd Labaja gevangen te nemen. Hij weet echter te ontvluchten en de opstand verspreidt zich nu hoe langer hoe meer. Behalve Biridija blijft de vorst van Jeruzalem, Abdi-Chiba een trouwe vazal. Zijn brieven zijn eveneens bewaard en doen aan die van Ribaddi denken in zijn voortdurende herhaling van „het geheele land van den koning zal verloren worden, zend toch een leger en, kunt gij daaraan niet voldoen, zend mij dan ten minste een escorte om naar Egypte te vluchten." Het is niet bekend of dit geschied is.

Evenals in den tijd van Ribaddi werd het effect van de brieven van loyale vazallen te niet gedaan door brieven van verraders, die de eersten verdacht maakten en zichzelven voorstelden als geheel toegewijd aan de belangen van Pharao,

terwijl zij alles in het werk stelden om het Egyptische gezag te ondermijnen. Dat het voor Ichnaton onmogelijk was uit dit warnet van ware en leugenachtige berichten wijs te worden, is reeds gezegd. Hij begreep eerst de waarheid toen hij zijn geheele Aziatische rijk, op een klein gedeelte in het zuiden na, verloren had, doch ook daar was het Egyptische gezag slechts in naam blijven bestaan en deden de vazallen vrijwel wat zij wilden, tot dit gedeelte van het rijk door Seti I en zijn zoon Ramses II weer teruggewonnen werd.

Ichnaton en zijn raadslieden mogen hun ooren gesloten hebben voor de steeds dreigender wordende berichten uit Azië, toen voortdurend meer vluchtelingen naar Egypte kwamen met berichten over den toestand, was het niet langer mogelijk de waarheid te verbergen voor het volk. Hun ellendige toestand en bittere verwijten over de wijze waarop zij in de ure des gevaars aan hun lot waren overgelaten ten prooi aan de wreedheid en wraakzucht der vroegere vazallen, stonden in scherp contrast met de verheven gevoelens van dankbaarheid voor de weldaden van Aten in de hymnen van Ichnaton.

Den onttroonden priesters van Amen was dit natuurlijk koren op hun molen; de toestand waarin zich de vluchtelingen bevonden tengevolge van de nalatigheid van den koning om hun te hulp te komen, gold als bewijs voor de gramschap der ware goden over de onteering hunner heilige tempels.

Ook in het leger, waar de herinnering aan de zegevierende

veldtochten der vroegere Pharao's nog levendig was, heerschte groote ontevredenheid over de gedwongen werkeloosheid en de besluiteloosheid, die de oorzaak waren der vernederingen en verliezen, die het land in Azië onderging. Het is haast onbegrijpelijk dat de ontevredenheid en verbittering, die overal heerschten, geen open verzet hebben uitgelokt, ten einde den man, dien de priesters „den misdadiger van Achet-aten" noemden, van den troon te stooten. De verklaring hiervan moet gelegen zijn òf in de omstandigheid, dat Ichnaton zich krachtiger wist te handhaven in zijn eigen land dan in Azië òf daarin, dat de eerbied en het ontzag voor den koning, die tegelijk de opperpriester was, te groot waren om een revolutie te gedoogen.

Dit verhinderde evenwel niet, dat langzamerhand het volk vervreemd werd niet alleen van de religieuze idealen van den koning, doch van hemzelf. De wetten en voorschriften die Horemheb, de eerste krachtige figuur onder de opvolgers van Ichnaton, noodig achtte, bewijzen hoe zeer de banden van orde en zedelijkheid waren verslapt gedurende de noodlottige regeering van piëtisme en overdreven mystieke vroomheid.

Verstoken van zijn traditioneele goden en niet in staat den nieuwen eenigen God te begrijpen, verloor het volk zijn zedelijken steun, waarvan een algemeene orde- en zedeloosheid het gevolg was.

Al had hij zich teruggetrokken binnen de veilige grenzen zijner heilige stad waarin hij kon droomen van „vrede op

aarde, den menschen een welbehagen" moet Ichnaton zich toch langzamerhand bewust zijn geworden van den toestand en van de volkomen mislukking zijner plannen en idealen.

De toekomst moet hem wel zeer duister zijn voorgekomen toen geest en lichaam de gevolgen begonnen te ondervinden van de reeks van teleurstellingen en mislukkingen, die zijn deel waren geweest, hetgeen nog verergerd werd door het feit, dat er geen mannelijke erfgenaam in de rechte lijn was, terwijl hij nauwelijks kon verwachten dat een zijner dochters met het odium, dat aan haar vaders naam kleefde, hem zou kunnen opvolgen. Zijn eenige hoop was gevestigd op zijn schoonzoon Smenchere, gehuwd met zijn oudste dochter Merit-aten, dien hij dan ook in 1359, het laatste jaar zijner regeering, mede-regent maakte. Zijn einde liet daarna niet lang meer op zich wachten; daar hij reeds van nature ziekelijk en zwak was, hadden de inspanning, de druk en de ontgoocheling der laatste jaren zijn krachten volkomen ondermijnd. Hij werd eerst begraven zooals hij gewenscht had in het rotsgraf in het oosten van Tell-el-amarna tegenover de plaats waar het paleis en de groote tempel zich bevonden, maar toen de Amenpriesters enkele jaren na Ichnaton's dood weder in macht en aanzien hersteld waren, hebben zij met een wraaklust, die iets diabolisch heeft, trachten te bereiken dat hun vijand ook in de andere wereld niet zou voortbestaan. Zijn mummie, gewikkeld in windsels van bladgoud, durfden zij weliswaar niet te vernietigen, maar zij

brachten haar over naar Thebe en legden haar daar eerst in het graf van zijn moeder Teje, wier opvoeding en religieuze overtuiging waarschijnlijk reeds het zaad hadden gelegd voor zijn latere ontwikkeling.
Na eenigen tijd oordeelden de priesters, dat dit graf toch een te waardige rustplaats was voor den misdadiger van Achet-aten, aangezien zijn moeder de echtgenoote geweest was van een orthodoxen Pharao. Zij openden zijn graf andermaal, brachten de mummie van koningin Teje met alle kostbaarheden van haar graf en dat van haar zoon naar een andere plaats en lieten de mummie van Ichnaton aan haar lot over, nadat zij zijn naam, zooals zij meenden, overal verwijderd hadden. Doch in 1907 heeft Ayrton bij zijn onderzoekingen in de Vallei der Koningen den ingang van een graf gevonden en op een der omwindsels van de mummie, die daarin lag, den naam Achenaten ontdekt.

DE GEVOLGEN VAN HET EL- AMARNA AVONTUUR

DE LAATSTE PHARAO'S DER 18e DYNASTIE SMENCHERE, TOETANCH-AMEN, EJE

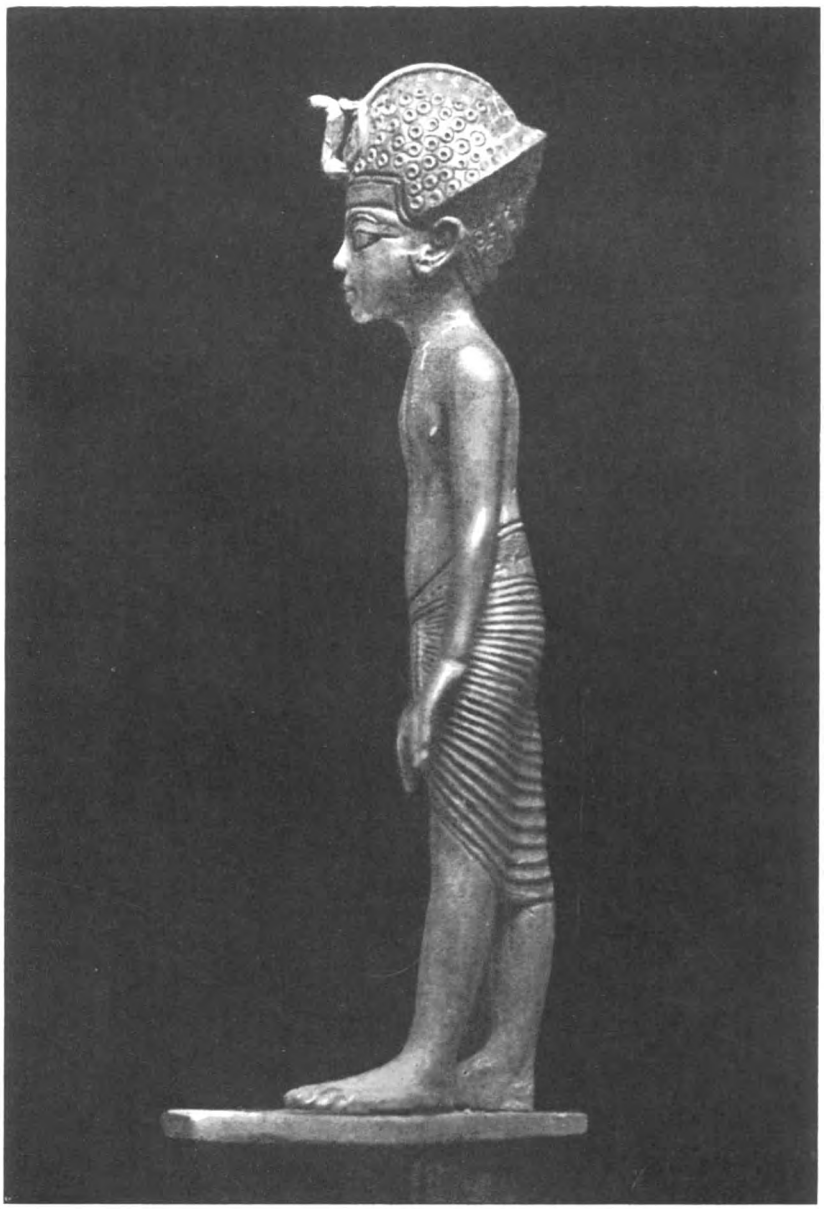

foto van Carter

Toet-anch-amen 12 jaar

NA den dood van Ichnaton deden zijn opvolgers wat in hun macht was om normale toestanden te herstellen, maar, zooals dikwijls het geval is geweest na een periode van verwarring, zou eerst een soldaat de kracht en het doorzettingsvermogen hebben om orde in den chaos te brengen.

Smenchere was in geen enkel opzicht opgewassen tegen deze taak, hij schijnt hoogstens twee jaar op den troon gezeten te hebben en verdwijnt dan met zijn vrouw Meritaten voor goed van het tooneel. Daarna kwam de andere schoonzoon van Ichnaton, Toetanch-aten, een knaap van 12 jaar, aan het bewind.[1]) Hij is, naar het onderzoek van zijn mummie heeft uitgemaakt, niet veel ouder dan 18 jaar geworden en heeft even weinig uitgericht als zijn zwager, maar door de ontdekking van zijn graf en de enorme belangstelling die daarvoor allerwege ontstaan is, vertegenwoordigt Toetanch-amen in de oogen van het groote publiek meer den glans en den roem van het oude Egypte dan alle machtige Pharao's tezamen

[1]) Op gouden stokken, gevonden in het graf van Toetanch-amen bevonden zich kleine metalen beeldjes van den jeugdigen monarch, waarvan Carter zegt in zijn boek „het graf van Toetanch-amen vertaald door Moresco, uitgave van Holkema en Warendorf: „het is bijna niet mogelijk de verfijning te beschrijven dezer bevallige beeldjes in hun rustige, jeugdige houding. De subtiele modelleering is blijkbaar het werk van een meester in zijn vak".

en werd aan zijn naam en bestaan meer aandacht gewijd 3000 jaar na zijn dood dan gedurende zijn kort onrustig leven!
Toetanch-aten begon zijn regeering in de heilige stad en was toen nog een aanbidder van Aten, zooals blijkt uit den gouden troon, die in zijn graf is gevonden, waar op het prachtig uitgevoerde paneel in den rug van den troon, hij en de koningin worden voorgesteld als overschaduwd door de Atenschijf met zijn in handen eindigende stralen. Kort na zijn troonbestijging werd de drang der priesters naar herstel der oude goden te sterk en werden de koning en de koningin door de in eere herstelde Amenpriesters gedwongen officieel het geloof van hun vader af te zweren, zich weer te bekeeren tot den Amengodsdienst en hun namen te veranderen in Toetanch-amen en Anch-s-en-amen.
Wat Achet-aten betreft zouden de priesters deze gehate stad het liefst van den aardbodem hebben doen verdwijnen, doch er was geen noodzaak voor drastische maatregelen, want, toen het hof en allen die daarvan afhingen weer naar Thebe overgeplaatst waren, werd Achet-aten spoedig ook door de bevolking verlaten en kwam zeer snel in verval zooals iedere stad, wier gebouwen niet onderhouden worden. Het werd bedekt door het zand der woestijn totdat de spade van den tegenwoordigen onderzoeker de ruïnen en de geschiedenis der heilige stad aan het licht bracht.
Toetanch-amen en zijn koningin zullen in Thebe zich gevoeld hebben als de marionetten van de zegevierende Amenpriesters, die hun God weder in het geheele land deden vereeren.

Ebbenhouten kopje, gevonden in den Fayoem, nu in Berlijn.

Volgens Maspero en Weigall, een der dochters van Ichnaton en daar zij een koninklijke hoofddracht heeft, of Merit-aten, de vrouw van Smenkhare, of Anch-s-en-amen, de vrouw van Toet-anch-amen. Breasted, Fechheimer en anderen meenen, dat het hare grootmoeder, koningin Teje voorstelt.

Wat men kan noemen de Egyptische orthodoxie vierde hoogtij.
Op een steen, in het British museum aanwezig, vindt men een hymne met een lofzang op Amen, die van de uitbundige blijdschap der priesters getuigt en eigenlijk niet anders is dan een kreet van vreugde en leedvermaak over den ondergang van den ketter Achenaten en zijn werk.
De regeering van Toetanch-amen heeft slechts 6 jaar geduurd en in dien tijd waren hij en de koningin slechts regeerders in naam, terwijl de werkelijke macht bij de priesters berustte. Van dezen tijd is weinig of niets bekend. Dat zijn graf ons zooveel heeft leeren kennen omtrent de praal waarmede de Pharao's begraven werden, ligt aan de omstandigheid dat de roovers, die geen koninklijk graf gespaard hebben, toen zij begonnen ook dit graf te schenden, blijkbaar gestoord zijn en het later niet meer hebben kunnen terugvinden.
Als wij de schatten bewonderen, die uit het graf van dezen onbeteekenenden Pharao te voorschijn zijn gekomen, dan kunnen wij ons nauwelijks voorstellen wat b.v. aanwezig moet zijn geweest in het graf van een Amenhotep III, dat door Devilliers in 1799 werd ontdekt doch geheel was leeggeroofd.
Dat de jonge weduwe van Toetanch-amen haar toestand ernstig inzag, is ons boven reeds gebleken. Een tablet, dat Professor Sayce in Boghaz-Kiöi vond, geeft ons nadere bijzonderheden.
Daarop vermeldt de Hetietische koning, dat zijn vader

Sjoebbiloelioema van een Egyptische koningin-weduwe een verzoek had ontvangen om een zijner zonen naar Egypte te zenden ten einde aldaar met haar een huwelijk aan te gaan.
De wantrouwende Hetietische heerscher wilde hieromtrent nadere informatie hebben en zeide, dat hij een afgevaardigde zou zenden om met de koningin te spreken. Maar Anch-s-en-amen, want het kan geen andere zijn geweest, had haast omdat zij slechts 70 dagen na den dood van haar gemaal buiten gevaar was, daar deze tijd vereischt werd voor de inbalseming van den Pharao en de priesters niets tegen haar zouden ondernemen vóór de religieuze plechtigheden in verband met de begrafenis waren beëindigd.
Zij zond daarom weer een dringend verzoek aan den Hetietenkoning om zonder verwijl zijn zoon met troepen te zenden, maar de koning haastte zich niet en toen hij eindelijk aan haar verzoek voldeed, was het te laat en had haar gewaagde poging om de koninklijke huizen van Egypte en Chatti door een huwelijk te vereenigen haar lot vermoedelijk reeds bezegeld.
Korten tijd na den dood van Toetanch-amen kwam een zijner hovelingen, genaamd Eje, voor korten tijd aan het bewind. Met dezen volkomen onbeteekenenden Pharao eindigt de 18e Dynastie.

DE TOESTAND DER ARBEIDERS

HET beeld van het Egypte der 18e Dynastie zou niet volledig zijn als de toestand der arbeiders onbesproken bleef, vooral ook omdat deze een schrijnend contrast vormt met de praal en pracht der Pharao's en der priesters en de weelde der hoogere standen.

Breasted beschrijft dezen toestand als volgt: „Wat de boeren geoogst en de vrouwen gesponnen hadden, behoorde voor het overgroote deel aan den staat en werd onverbiddelijk opgeëischt.

Al is de oogst nog zoo klein, de belastingambtenaar verschijnt, vergezeld door een Nubiër met een palmroede, die, als de arbeider weigert te betalen, hem afranselt tot hij het laatste uitlevert, wat hij in huis of schuur bezit."

De loonarbeiders waren in groepen verdeeld, die ieder onder een voorman stonden, door wien zeer nauwkeurig boek werd gehouden over hun prestaties. Op een roode kalksteentafel, in het British Museum, heeft een dezer voormannen, die 43 arbeiders onder zich had, hun namen genoteerd en zorgvuldig aangegeven wanneer zij niet verschenen waren en de reden van hun wegblijven.

Het verschaffen van levensmiddelen aan de arbeiders had

dikwijls zeer ongeregeld plaats; een groep had b.v. in de maand Tybi zoo goed als niets ontvangen, doch zij waren blijkbaar aan deze behandeling gewoon, want er verliep nog geruime tijd voor zij in wanhoop naar den tempel van Thothmes III trokken, den tempel binnendrongen en tot den dienst doenden priester zeiden: „Wij zijn hierheen gekomen, gedreven door honger en dorst, wij hebben geen kleeren, wij hebben niets meer. Zeg Pharao, dat hij ons levensmiddelen zendt."

Nu werd aan hun verzoek eindelijk voldaan, maar de volgende maand was het weder zoo ver en trokken zij weder naar den tempel om met de helft van hun rantsoen afgescheept te worden.

Den handwerksman ging het niet veel beter, getuige een soort litanie van klachten, die op een papyrusrol gevonden is:

„Den metselaar gaat het slecht; als hij zijn werk verricht heeft, is zijn rug als gebroken. Den wever gaat het slecht, zijn knieën liggen tegen zijn maag en hij heeft geen lucht om te ademen. Hij geeft den portier brood om hem even aan het licht te laten komen.

Den schoenmaker gaat het zeer slecht, hij moet altijd bedelen en op leer bijten.

Den visscher gaat het slecht, hij wordt altijd door krokodillen belaagd."

En het volgende vers, waarvan elke regel met „het is toch zoo" begint, geeft ook geen vroolijk beeld:

„Het is toch zoo: overal zijn roovers en uitzuigers,
het is toch zoo: onze vrouwen zijn onvruchtbaar,
het is toch zoo: armoede trekt door het land,
het is toch zoo: goud en lapis, zilver en malakiet ziet men
om den hals van slavinnen, onze vrouwen hebben niets om te
eten,
het is toch zoo: het lachen heeft opgehouden."

EGYPTISCHE LITERATUUR

IN 1923 gaf Adolf Erman een boek uit onder den titel: „Die Literatur der Aegypter. Gedichte, Erzählungen und Lehrbücher."

In de inleiding zegt Erman, dat hij met grooten schroom tot de uitgave zijner vertalingen is overgegaan, aangezien veel nog onbegrijpelijk is, maar, indien hij zou wachten tot alle teksten volkomen duidelijk waren, dan zou zijn boek wellicht nooit verschijnen!

Het schrijven geschiedde in Egypte door een bepaalde kaste die der „schrijvers", die een bevoorrechte plaats in de samenleving innamen.

Hun Babylonische collega's moesten hun teekens in rechte en hoekige lijnen in de klei drukken, waardoor het niet zeer fraaie spijkerschrift ontstond, terwijl de Egyptische schrijvers gladde papyrusrollen hadden waarop zij met een penseel met zwarte inkt schreven. Gewoonlijk beschreven zij slechts de zijde waarop de nerven horizontaal verliepen, waardoor het penseel den minsten tegenstand ontmoette, maar niet ieder kon zich deze luxe veroorloven en men vindt merkwaardige voorbeelden van zuinigheid in dit opzicht.

De man, aan wien de 45 meter lange papyrusrol, de zgn. „papyrus Harris", te danken is, heeft zich papier ver-

schaft door den inkt van oude papyrusrollen uit te wisschen.
De schrijver van de papyrusrollen, die zich in Leningrad bevinden, was een beambte. Hij gebruikte zijn akten om op de keerzijde af te schrijven de leer van koning Menkere en de voorspellingen van Nefer-rehoe.
Veel is bewaard gebleven op zoogenaamde ostraka, scherven of stukken kalksteen, die overal in Egypte te vinden waren, aangezien zij door de schooljongens gebruikt werden. Wat zij daarbij van den tekst gemaakt hebben, tart iedere beschrijving en is dikwijls volkomen onzin. Toch moeten wij hun dankbaar zijn, daar op deze hoogst gebrekkige wijze veel van de Egyptische literatuur is bewaard gebleven.
Hier volgen eenige merkwaardige proeven van hetgeen Erman uit de hiëroglyphen heeft kunnen ontcijferen.

Een raad om niet te gaan dienen

Geloof niet, dat een soldaat het beter heeft dan een schrijver. In de kazerne krijgt hij slaag en slecht eten. Op een veldtocht moet hij als een ezel zijn eigen brood en water dragen, waardoor aan het einde van den marsch zijn rug als gebroken is. Als hij niet sneuvelt, komt hij ziek terug en is als een stuk hout waaraan de worm knaagt.

Een verzuchting van een vizier van Sesostris III

Ach, dat ik iets kon weten, wat anderen nog niet weten en wat niet reeds ontelbare malen herhaald is.

Gedrag bij een maaltijd

Het is schandelijk om gulzig te zijn. Een eenvoudig maal is beter dan uitgezochte spijzen, maar weiger niet een schotel, dien uw gastheer u aanbiedt, dat ontstemt hem. Let niet op wat u in het huis van uw gastheer niet bevalt, zwijg er over. Ga niet zitten als een oudere nog staat.

Vader aan zijn zoon over den omgang met vrouwen

Onthoud u van den omgang met vrouwen uit den vreemde, let niet op hen en tracht niet ze te leeren kennen.
De vrouw, wier echtgenoot op reis is, schrijft u iederen dag en als gij alleen met haar zijt, maakt zij avances. Het is een groote misdaad naar haar te luisteren.
Trouw jong en richt een huisgezin op.
Dat is mijn raad.

Voorzichtigheid bij het aangaan van vriendschap

Tracht met hem alleen te zijn en hem te doorgronden. Als hij iets zegt, dat op zijn karakter een ongunstig licht werpt, laat hem dan loopen.

Liefdesliederen

Het meisje spreekt:
Ga met mij baden in de rivier, dan kunt ge zien hoe mooi ik ben in mijn hemd van het fijnste koningslinnen als het voch-

tig is. Dan kom ik uit het water met een rooden visch, die mooi op mijn hand ligt. Kom en aanschouw mij.
De jongeling spreekt:
Ik zal naar huis gaan en mij houden of ik ziek ben. Dan zullen mijn buren komen om naar mij te zien.
Komt dan mijn liefste mee, dan zal zij mijn doktoren beschamen, want zij alleen kent mijn ziekte.

OUD-EGYPTISCHE DANSEN

HET volgende is ontleend aan het boek van Irena Lexová „ancient Egyptian dances" dat in 1930 in Praag uitkwam. Het werd in het Engelsch vertaald door Haltmar en is nu in een goedkoope editie verkrijgbaar bij Brill in Leiden.

Het boek bevat een groot aantal penteekeningen naar oude Egyptische reliefs en schilderingen, uitgevoerd door de zuster van de schrijfster, Milada Lexová, terwijl het geheel werd uitgegeven onder medewerking van hun vader Dr. František Lexa.

De dans mocht in Egypte bij geen feest of plechtigheid ontbreken. Reeds uit de vroegste tijden bestaan afbeeldingen van dansen uitgevoerd bij het offeren der eerstelingen aan God Min als bewijs van dankbaarheid voor de vruchtbaarheid der aarde.

Deze dansen hadden een zeer rustig en zedig karakter en bestonden hoofdzakelijk in een achter elkaar zich voortbewegen waarbij de voeten nauwelijks van den grond werden opgeheven.

Langzamerhand echter worden de dansen ongedwongener

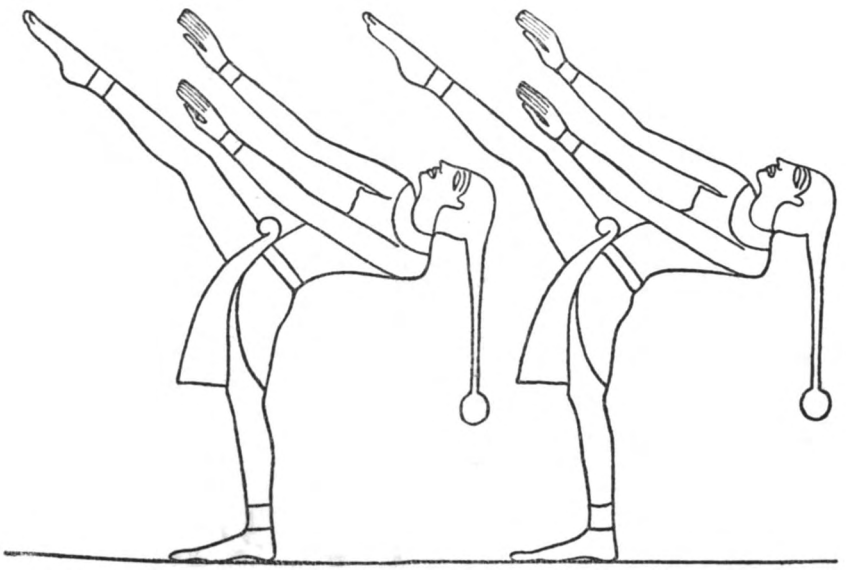

I Penteekening van Milada Lexová

II Penteekening van Milada Lexová

sierlijker, levendiger, uitbundiger en vinden wij b.v. een voorstelling van dansende meisjes die op één been staan en het andere zoo hoog mogelijk opheffen (afb. I), dat aan onze ballets doet denken.

De vrouwen droegen soms lange, doorzichtige gewaden, die de bewegingen van het lichaam duidelijk doen uitkomen, ook wel korte rokjes of, evenals de mannen, een lendendoek (afb. II), terwijl blijkens de afbeeldingen velen ook geheel naakt verschenen.

Ter begeleiding van dans en zang was meest een muziekcorps aanwezig doch de danseressen begeleiden zich ook zelf en sedert de 18e dynastie bij voorkeur met een luit (afb. III).

Welk een integreerend deel van het leven der oude Egyptenaren het dansen heeft uitgemaakt blijkt uit de volgende opsomming der gelegenheden waarbij gedanst werd.

1e als de oogst reden tot tevredenheid had gegeven.

2e bij feestmalen om de gasten aangenaam bezig te houden.

3e als vast ritueel bij begrafenissen (afb. IV) en godsdienstige plechtigheden, waaraan de aanwezigen vaak deelnemen.

4e bij de vertooning van dramatische gebeurtenissen waarbij hevige gemoedsaandoeningen tot uiting kwamen.

5e zoogenaamde lyrische dansen, uitgevoerd door mannen en vrouwen onder begeleiding met harpen, gitaren, fluiten, tamboerijnen of cimbalen, waarbij b.v. werd voorgesteld de achtervolging van een meisje door haar minnaar, die telkens op het punt staat haar te grijpen waarbij zij

III Pen teekening van Milada Lexová. 18e Dynastie. Dans met luit- en harpbegeleiding

IV Penteekening van Milada Lexová. Ritueel bij begrafenissen

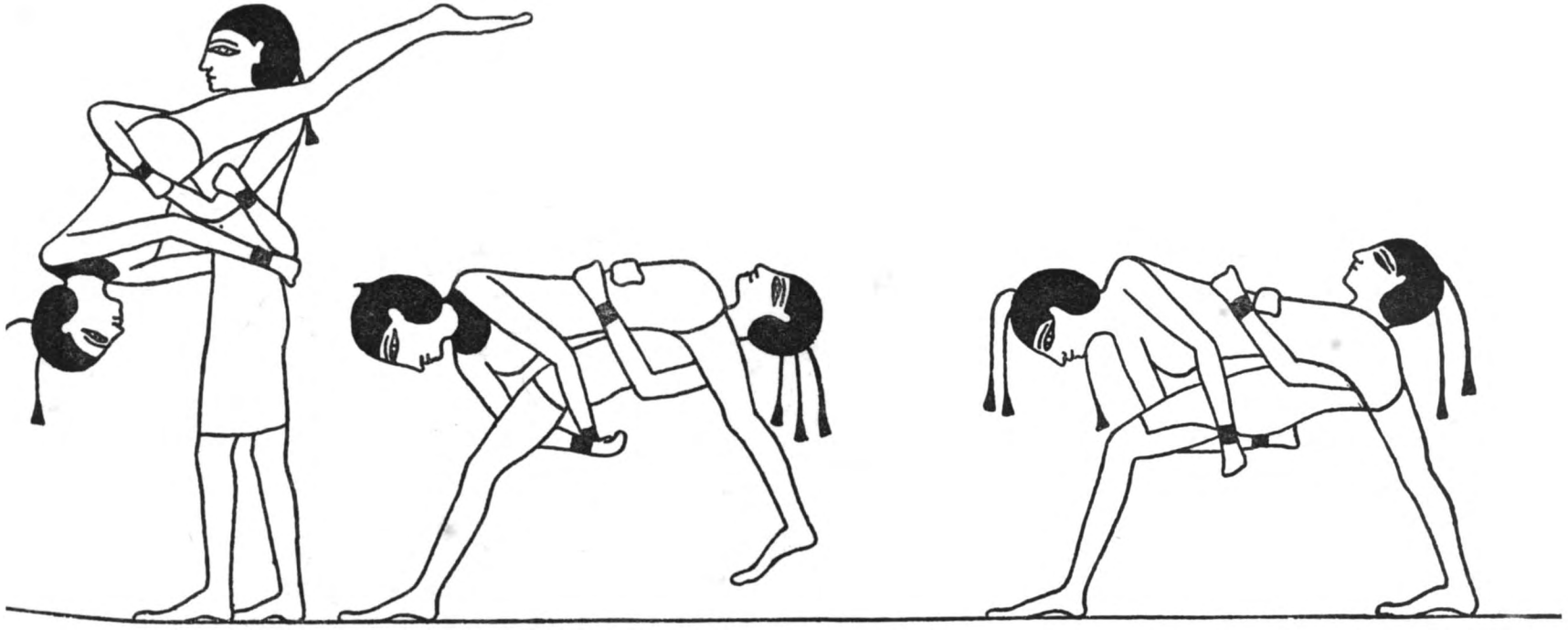

V

Penteekening van Milada Lexová

telkens hem ontwijkt, hetgeen aanleiding geeft tot bevallige bewegingen en standen.

6e groteske dansen meest uitgevoerd door dwergen met komische of huiveringwekkende mimiek.

7e gymnastische en acrobatische dansen, eerder vertooningen, die groote lenigheid, oefening en kracht vereischen (afb V).

Ten slotte zij nog opgemerkt dat ons gezamelijk dansen van vrouwen en mannen in Egypte niet bekend was, de paren werden gevormd door twee vrouwen of twee mannen.

HIËROGLYPHEN

EENIG denkbeeld van het geduld en de vindingrijkheid van hen, die de hiëroglyphen ontcijferden, geeft het volgende, ontleend aan Roeder's „Aegyptische Grammatik".

Zonder het werk dezer geniale pioniers van dit tot het begin der 19e eeuw onontgonnen taalgebied zou omtrent de geschiedenis en de literatuur van het oude Egypte niets bekend zijn.

Hiëroglyphen bestaan uit beelden van de zichtbare wereld. Men teekende ze en sprak den naam van het voorgestelde levende wezen of voorwerp, of de handeling (werking) van deze, uit.

Zoo schreef men b.v. voor *hor*, „gezicht"; voor *jar(t)* „oog" en voor woorden voor „zien".

Later gebruikte men deze beelden ook voor woorden, die toevallig dezelfde consonanten hadden.

Zoo schreef men ook voor „*hir*" in de beteekenis van „op" en voor „*hraj*" in de beteekenis van „het bovengedeelte". deed dus niet meer uitsluitend dienst als zinvolle teekening, maar ook als middel om een woord weer te geven met de consonanten h + r; zoo werd nu niet alleen gebruikt om „*jar(t)*" = oog, zien, kijken, weer te geven maar b.v. ook voor de vormen van het verbum „maken": *jir*, *jer*,

jor. In al die gevallen verwaarloosde men de vocalen. De oorspronkelijke beeld-teekens werden dus geleidelijk gebruikt om consonant-groepen weer te geven. Eenige dezer consonantgroepen waren zeer kort en dienden als syllaben van andere woorden. Hier hebben wij de belangrijke ontwikkeling van beeld-schrift naar phonetisch schrift. Eindelijk werden enkele teekens, wat de klank betreft, zóó vereenvoudigd, dat ze alleen nog maar voor één enkelen consonant stonden.

Hierdoor was ten slotte de mogelijkheid geschapen elk willekeurig woord te schrijven en ook de grammaticale uitgangen der woorden aan te geven. De eigenlijke beteekenis der beelden speelde daarbij dan in het geheel geen rol meer.

Bij deze phonetisch geschreven woorden, waarbij dus de beteekenis onzeker en alléén de uitspraak bekend was, voegde men meestal een bepalend element of determinatief om ongeveer aan te duiden wat men bedoelde. Zoo staat achter namen van mannen, een ; van vrouwen, een ; van vogels, een ; van slangen een ; achter nomina en verba die met „loopen" in verband staan een ; met „eten en drinken" een ; met „zien" een 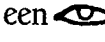 ; met „zon", „licht", „tijd", een ; met bergen een 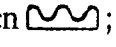 ; met abstracta, een 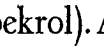 (boekrol). Achter heftige handelingen, een (man met stok) of (arm met stok).

Ter nadere aanduiding schreef men ook wel behalve het

woordbeeld zelf, nog (a) alle consonanten er bij, elk met een eigen hiëroglyph, of wel (b) alleen de eerste consonant of (c) de laatste. Het woordteeken, met of zonder streep, komt ook alléén voor, zonder eenige toevoeging van enkele consonanten.

Ten slotte kunnen er ook méér dan één determinatief achter een woord gevoegd worden.

Koningsnamen worden in een langwerpigen ring (koningsring of cartouche) (de hiëroglyph voor *rn* „naam") ingesloten.

Het hiëratisch is een soort cursief of vlugschrift, ontstaan door het vlug schrijven der hiëroglyphen.

Het latere demotisch is een nog verder afgekort schrift en werd vooral ongeveer ten tijde van de 26e Dynastie gebruikt voor commercieele doeleinden, brieven en literaire teksten in de volkstaal.

Koptisch (Christelijke era) werd door de Kopten geschreven met Grieksche letters en enkele teekens uit het demotisch overgenomen. Alléén door het koptisch was het mogelijk eenige vocalen vast te stellen in de oude teksten.

19e DYNASTIE

HOREMHEB, ± 1350–1315 v. C.;

SETI, ± 1313–1292 v. C.

RAMSES II, ± 1292–1225 v. C.

IK wil ten slotte nog enkele woorden wijden aan drie belangrijke Pharao's der 19e Dynastie, in verband met de ontwikkeling der Egyptische belangen in Azië.

De eerste, Horemheb, ±1350–1315, die op lateren leeftijd de ook niet meer jonge zuster van Nefertete, Moetnezoemt, huwde, had reeds onder Ichnaton en zijn opvolgers getoond een man te zijn van groote bekwaamheid en energie. Hij was juist de man dien Egypte bij het uitsterven der 18e Dynastie noodig had, een krachtige regeerder, wiens groote verdienste is geweest, dat hij orde en wet heeft weten te handhaven en voornamelijk ook de tijdens de el Amarna-periode overal ingeslopen corruptie en omkoopbaarheid door strenge straffen bij ontdekking zooveel mogelijk heeft trachten uit te roeien.

Door zijn huwelijk met een prinses uit het vorige koninklijke huis besloten de Amenpriesters hun God te laten verklaren, dat hij de zoon van Re was, en hem tot Pharao uit te roepen. In zijn buitenlandsche politiek is Horemheb verdraagzaam en inschikkelijk geweest; o.a. sloot hij vrede met Sjoebbiloelioema. Voor Egypte zou het zeker beter zijn geweest indien zijn opvolgers zijn politiek hadden gevolgd, maar

Seti I en Ramses II wilden de oude oppermachtige positie in Azië heroveren.
Horemheb werd opgevolgd door Ramses I, omtrent wiens bloedverwantschap niets bekend is. Den nieuwen Pharao, die niet jong meer was, viel reeds in zijn tweede regeeringsjaar de bestuurstaak te zwaar; hij maakte zijn zoon Seti I, die toen 30 jaar was, tot mederegent en overleed een jaar later in 1313.
Wij bezitten van Seti mooie afbeeldingen o.a. een reliëf uit den doodentempel van Abydos, hem voorstellende in tegenwoordigheid der goden Osiris en Horus; ook zijn mummie is goed geconserveerd.
Zijn buitenlandsche politiek week eerst geheel af van die van Horemheb, daar hij alle krachten inspande om de Aziatische provinciën te heroveren. Hij werd hiertoe vermoedelijk aangezet door het leger, dat vurig verlangde den onder de regeering van Ichnaton geleden smaad te wreken.
Seti slaagde er in Palestina en een gedeelte der Phoenicische kust te herwinnen en Libyë en de Amorieten weder schatplichtig te maken. Ofschoon de eerste ontmoeting met de Hetieten in het voordeel van Egypte uitviel, vergenoegde Seti zich er mede daardoor het onbetwiste bezit van Palestina te verkrijgen en sloot liever vrede met Moewattal, den kleinzoon van Sjoebbiloelioema, dan de onzekere krijgskansen verder te loopen.
Hij kon zich daarna geheel aan de binnenlandsche aangelegenheden van zijn rijk wijden en gaf in het bijzonder zijn aan-

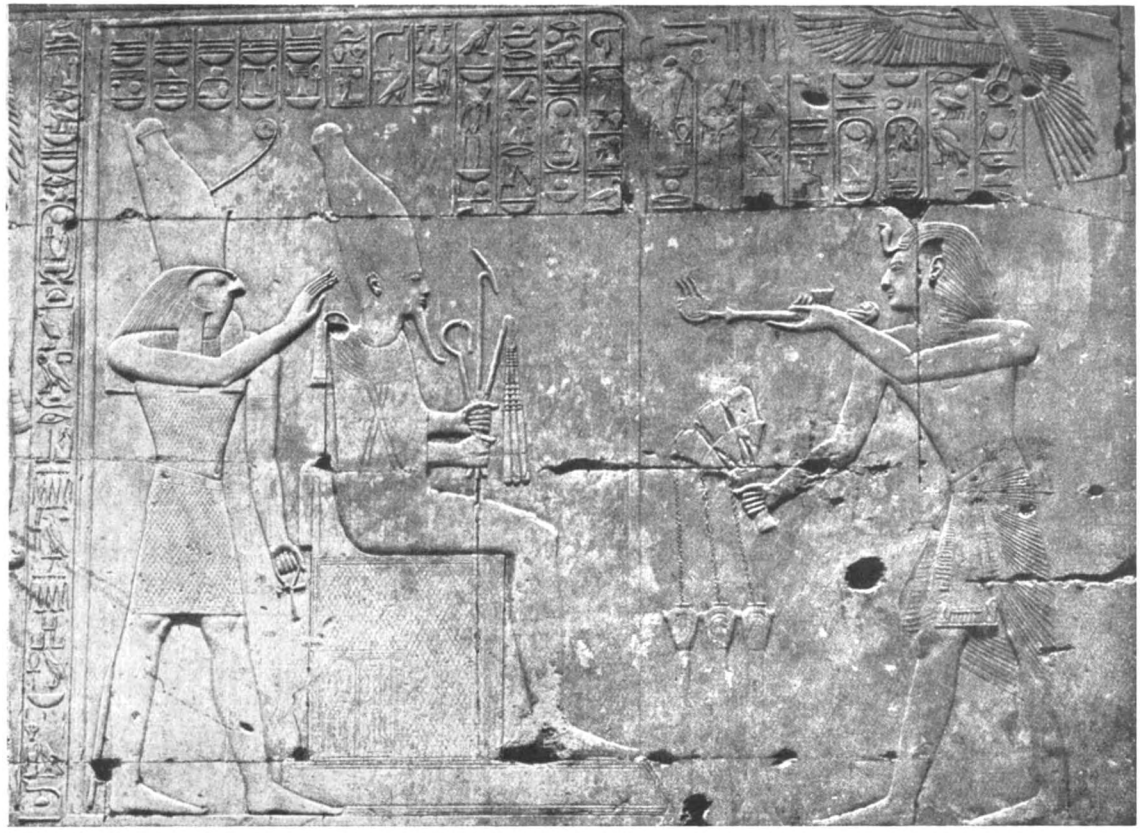

Seti I vóór Osiris en Horus (doodentempel van Abydos)

Mummie van Seti I (Cairo)

dacht aan de ontwikkeling der economische hulpbronnen, met name aan de ontginning op groote schaal van de koper- en turkooismijnen van Sinai en den goudrijkdom der Arabische bergen ten oosten van Edfoe, welke zelfs op kaart werden gebracht. Uit de door hem gebouwde prachtige tempels met name dien van Abydos blijkt zijn kunstzinnigheid.

Seti stierf in 1292 v. C. en werd opgevolgd door zijn tweeden zoon, Ramses II, daar de oudste gestorven was vóór zijn vader.

Een der eerste daden van den nieuwen Pharao was de Hetieten, die van den vrede met Egypte gebruik hadden gemaakt om in de Orontesvallei door te dringen, aan te vallen, hetgeen hem weinig roem bracht, daar hij ternauwernood aan een verpletterende nederlaag ontkwam, waarvan het gevolg was een verdere verzwakking van Egypte's prestige in Azië, dat door de politiek en de successen van Horemheb en Seti juist eenigszins hersteld begon te worden.

Intusschen zagen de Hetieten blijkbaar in, dat de voortzetting van een strijd, die met ongeveer gelijke krachten gevoerd werd, tot niets kon leiden en sloten met hun ouden vijand in 1272 v. C. het door het vinden der afschriften in Karnak en Boghazkiöi beroemd geworden vredesverdrag. De vriendschappelijke verhouding werd verder bevestigd door een huwelijk van een jonge Hetietische prinses met den veel ouderen Pharao.

Aan den strijd tusschen deze twee volken, die een eeuw

geduurd had, kwam nu voor goed een einde.
Geen der beide had eenig voordeel uit dezen strijd getrokken, zij waren er alleen in geslaagd elkanders krachten te verzwakken en in de kaart te spelen van het opkomende Assyrië, dat beide eerst als een quantité négligeable hadden beschouwd.
De regeering van Seti I is geheel overschaduwd door die van zijn zoon Ramses II, die bij uitnemendheid de kunst verstond om zichzelf op een voetstuk te plaatsen en daarin zoo goed is geslaagd dat in de 19e eeuw n. C. zijn regeering nog werd beschouwd als het hoogtepunt der Egyptische geschiedenis.
Eerst later is men tot de overtuiging gekomen dat veeleer de 18e Dynastie dien roem verdient, daar onder de 19e Egypte in aanzien en beteekenis reeds onmiskenbaar begon te dalen.

Wat is het dat ons in de 18e Dynastie aantrekt? In de eerste plaats, het begin, de moedige en met volkomen succes bekroonde poging van den eersten Pharao dezer Dynastie om zijn land te bevrijden van de onduldbare Aziatische overheersching, waaronder het meer dan een eeuw had geleden en die dreigde aan zijn geheele bestaan als onafhankelijke natie een einde te maken.
De op Aahmes volgende Pharao's hebben het onderdrukte en vernederde Egypte tot een welvarend, voorbeeldig bestuurd land gemaakt, dat door hun veroveringsoor-

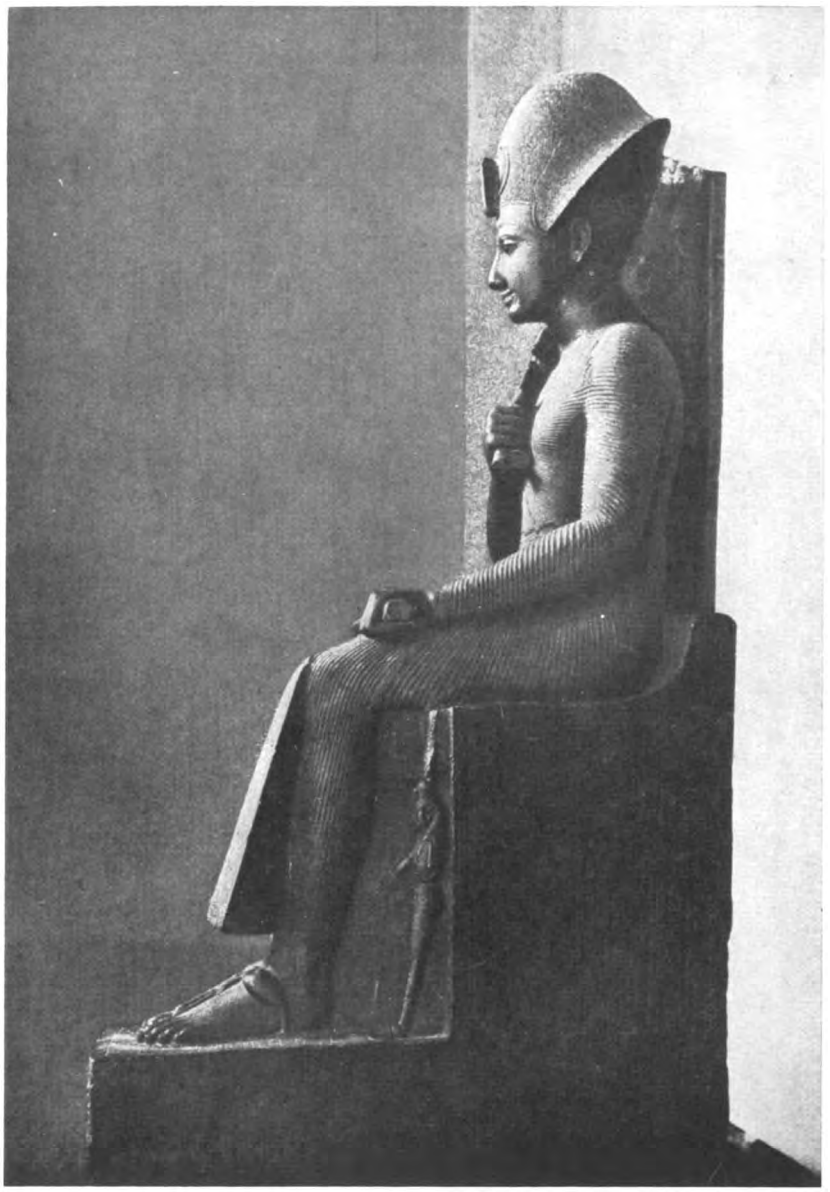

Zwartgranieten standbeeld van Ramses II in Turijn

logen een wereldrijk geworden is, machtiger en invloedrijker dan eenig volk dier oudheid.
En de laatste Pharao, Ichnaton, heeft, wat ook zijn tekortkomingen op staatkundig gebied geweest mogen zijn, den moed gehad met de religie zijner vaderen volkomen te breken en in de plaats der vele goden, één God te vereeren die „aller Vader" was, tot wien ieder zich zonder tusschenkomst van priesters kon wenden en van wien Ichnaton kon verklaren „hij is in mijn hart".
Doch het Egypte van 14 eeuwen vóór Christus was nog niet rijp voor deze denkbeelden en keerde, na Ichnaton's dood, tot de oude goden terug.

VOORNAAMSTE TIJDPERKEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN OUD-EGYPTE

Vóór-historische tijd:
vóór 3200.

Oudste tijd 1e en 2e Dynastie:
3200–2800.

Het oude Rijk:

2800–2750	3e Dynastie: Zozer, Neferke-re I.
2750–2600	4e Dynastie: Cheops, Chefren, Snefroe.
2600–2425	5e Dynastie: Sahoere, Neferke-re II.
2425–2300	6e Dynastie: Pepi I en II.

Tusschen-tijd: achteruitgang en verval:

2300–2100	7e–10e Dynastie.

Middenrijk (klassiek tijdperk):

2100–2000	11e Dynastie: Mentoehotep I–V.
2000–1788	12e Dynastie: Amenemhet I–IV. Sesostris I–III.

Tijdperk van desorganisatie, overheersching door de Hyksos.

1788–1580	13e–17e Dynastie.

Het nieuwe Rijk:

1580–1350	18e Dynastie. Egypte wordt een wereldrijk, beleeft zijn grootsten bloei onder de Pharao's

Aahmes, Amenhotep I–IV, Thothmes I–IV, Hatsjepsoet.

1350–1205 19e Dynastie, Horemheb, Ramses I en II, Seti I en II.

1205–663 Achteruitgang onder de 20e–25e Dynastie, waaronder vallen priesterregeering, Libysche, Nubische en Assyrische overheersching.

663–525 26e Dynastie.
Opleving onder deze, de Saitische Dynastie wier Pharao's Psammetichus (Psamtik) I–III, Necho, Apries (Hophra), Amasis in het Oude testament voorkomen.

Einde van Egypte's onafhankelijkheid:

525–332 Perzische overheersching.

332–30 Grieksche overheersching.
Alexander de Groote, de Ptolemaeën, wier laatste Cleopatra was.

30 v. C.–395 n. C. Romeinsche overheersching.

395–638 Byzantijnsche overheersching.

638 Arabische overheersching.

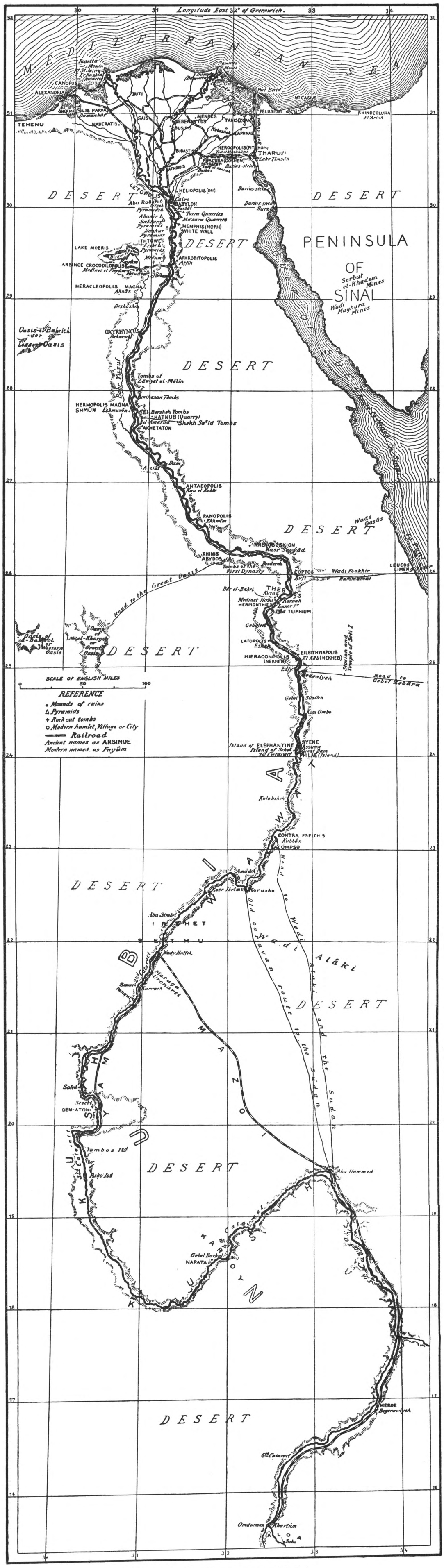

Kaart van Oud-Egypte en Nubië